

Pärandkultuur – LOODUS JA INIMENE

Pärandkultuur – LOODUS JA INIMENE

Maaelu Arengu Euroopa
Põllumajandusfond:
Euroopa investeeringud
maapiirkondadesse

Välja andnud Põllumajandusministeerium, 2011

Koostanud Jürgen Kusmin

Autorid Jürgen Kusmin, Kaja Lotman, Heiki Pärdi, Lembitu Tarang

Kujundanud Hele Hanson-Penu / AS Ecoprint

Trükkunud AS Pajo

ISBN 978–9949–462–33–9 (trükis)

ISBN 978–9949–462–34–6 (PDF)

SISUKORD

Pärandkultuurist üldiselt	Lembitu Tarang	4
Mittekaitstava pärandkultuuri olemus ja väärtus		4
Pärandkooslused		4
Pärandkultuuri osa ühiskonnas		5
Pärandkultuuri väärtustamine Euroopa Liidus		6
Pärandkultuuri süstematiseerimisest		7
Poollooduslikud kooslused	Kaja Lotman	10
Pärandkultuurimälestised poollooduslikel kooslustel	Lembitu Tarang	15
Allikad		15
Heinaküünid, kuhjalavad		15
Hiied ja põlispuid		16
Jahi-, kalastus- ja mesinduskohad		17
Kaevud		17
Katkusurnuaiad, katkukülaasemed		18
Kiviaiad ja -kangrud		18
Külavainud, külatänavad, karjatanumad		19
Laevaehituskohad ja lautrid (valgmad)		20
Linaleoaugud		21
Lubjaahjud ja paemurrud		21
Metsateed, talveteed ja soosillad		22
Militaarmälestised		24
Mälestuskivid, hauatähised, kultusekivid, pärimustega kivid		25
Piiri- ja geodeetilised märgid		26
Sillad ja truubid, koolmekohad		27
Sõemiilid		27
Talud		28
Tuule- ja vesiveskid		34
Väiketalundid (vabadiku- ja popsikohad, asundus- ja asunikutalud)		34
Muud pärandkultuurimälestised maastikus		35
Kohanimes		35
Näpunäiteid ja soovitusi pärandkultuuri hooldamiseks	Jürgen Kusmin	37
Hooldamine		37
Taustateabe hankimine		41
Mälestiste eksponeerimine		42
Riiklik muinsuskaitse ja maakultuuripärand	Heiki Pärdi	44
Muinsuskaitsekorraldus		44
Maakultuuripärandi riiklik kaitsmine		46
Soovitav kirjandus		48
Lisa. Pärandkultuuriasjade loetelu		50

PÄRANDKULTUURIST ÜLDISELT

Lembitu Tarang

Mittekaitstava pärandkultuuri olemus ja väärtus

Kultuur kõige üldisemalt on elamisviis. Eelmiste põlvkondade loodud ja meie päevini säilinud elamisviisi ainelised jäljed maastikus on pärandkultuuri märgid.

Tavaliselt peetakse pärandkultuuriks riigi kaitse all olevaid kinnismuistiseid: linna-mägesid, kalme- ja asulakohti, muinaspõlde, hiie- ja ohvipuid, ohvikive, pärimustega seotud allikaid jms. Kuid on veel suur hulk muid eri aegadel loodud kultuurimärke – kadunud külade vahelised metsateed, mahajäetud talude põlised õuepuud ja seal ainsa hoonena säilinud kivileldrid, kiviaiad, mis läbivad maastikku põhjarannikust läänerannikuni ja ulatuvad edasi saartele. Siia lisanduvad kümned eestlaste kui maa-rahva eluviisiga seotud kultuurimärgid – turbalõikamiskohad, lubjaahjude varemed, söemiilide asukohad, tõrvaahjud, savitööstused jmt.

Lisaks pärandkultuuri väärtustamisele on vaja säilitada ka endisi ehitustraditsioone. RMK, 2003

Pärandkooslused

Viimastel aastakümnetel on pärandkooslustele osutatud suurt tähelepanu. Kuna bioloogilise mitmekesisuse säilitamine ja taastamine on üleilmne mure, jagatakse selleks nii siseriiklikku kui välisraha.

Pärandmaastikud ja -kooslused on kultuurinähtused, sest need on tekkinud ja kujunenud pikaajalise inimtegevuse tulemusena. Asula tekkimisel raiuti puid ehituseks, kütteks ning tarbeesemete ning tööriistade valmistamiseks esmalt ikka paiga lähikümbrusest. Seega hõrendati metsa juba mitu tuhat aastat tagasi. Kasvama jäeti ilmselt jämedamad puud, millest jõud üle ei käinud, ja puuliigid, mida parajasti tarvis ei läinud, ka viljakandvad puud. Veel 20. sajandi algul olevat viljapuudeks peetud kõiki puid, mille viljad kõlbasid süüa ja võisid hädaajal pakkuda toidulisa. Sellepärast ei peetud mõnes kandis õigeks maha raiuda sarapuid, pihlakaid, metsõunapuid, paiguti ka kadakaid, kibuvitsu ja lodjapuid.

Poollooduslike koosluste liigirikkus on otsene inimtegevuse tulemus. RMK, 2003

Karjakasvatamise, eriti aga talvise lisa sööda varumisega heina näol hakati järjekindlalt kõrvaldama võsa ning laiendama niitealasid. Talupoegliku eluviisi tulemusena kujunes maastikutüüp, mida võime julgelt nimetada kultuuripärandiks.

Näiteks puisniidud on tavaliselt piiratud või liigendatud kiviaedadega, leidub muidki inimtegevuse märke: karjateid, talveteid, küüne, karjakaeeve. Puisniidul võib olla lina-leoauke, vanu piirikive, allikaid jm. Metsaheinamaad läbival ajal leidub hoolikalt laotud kivitruupe. Siit võib leida isegi mõnikümmend aastat tagasi tehtud haokubude virnu.

Kui tegemist on rannaniiduga, leidub seal lautreid, kivist kuhjalavasid, isegi poldritaolisi rajatisi. Sageli esineb pukktuulikutest jäänud kivikuhjatisi või kohalike meremärkidena kasutatud kive ja põlispuid.

Loopealsed on meie kandis üldse vanimad märgid maaviljeluskultuurist. Just neil aladel alustati algeliste tööriistadega järjepidevat maaharimist. Koos teiste muististega – asulakohtade, kalmete, kiviaedade, vanade ehitiste ja teedega – moodustavad loopealsed olulise osa pärandkultuurist.

Pärandkooslus – puisniit, loopealne või rannakarjamaa – moodustab bioloogilise raamistiku, mille sees on loodus- ja tehisoobjektid. Seega on pärandmaastikud kahekordselt hinnalised – nii bioloogiliselt kui ka kultuuriliselt.

Pärandkultuuri osa ühiskonnas

Vale oleks arvata, et kultuuriväärtuslik on ainult talupojakultuurist pärinev – igal ajal on oma elamisviis ja selle tunnusmärgid. Maakultuuri juurde kuuluvad ka piimapukk taluvärasid või kivikangrud maaparandusaladel. Esimese ja Teise maailmasõja aegsed jooksukraavid ja kindlustused, muistsed pelgupaigad, Kaitseliidu lasketiirud sõdadevahelisest ajast, metsavendade punkrid – need on militaarpärandi näited. Ka nõukogude sõjaväest jäänud militaarasju tuleb valikuliselt säilitada, sest me ei saa seda osa oma ajaloost kustutada.

Pärandkooslustega seotud kultuurimärkide hulgas on erilisel kohal vanad kohanimed. Paljudel metsaosadel, metsateedel, sihtidel, küngastel, suurtel kividel, metsa-, luha- ja aruheinamaadel ning nende osadel olid rahvapärased nimed, mis maaomandi müümise-ostmise käigus on suures osas unustatud.

Kuigi etnograafid on uurinud ja jäädvustanud maakultuuri, geograafid maastike muutumisprotsesse, arheoloogid inimasustuse arengulugu, ei ole igapäevase elukultuuri märke Eesti maastikus siiani süstemaatiliselt arvele võetud, kaardistatud ega teadvustatud. Kultuurilooarhiivides on palju süstematiseerimata, topograafiliselt täpselt määratlemata ja kirjeldamata teateid.

Võib väita, et suurem osa meie kultuuripärandist, mida leidub metsades ja maastikes, on siiani välja selgitamata ning selle tähtsus teadvustamata ning kaitseta. Sellepärast on rikutud kalmeid, kokku lükatud vanu lubjaahjuvaremeid, veetud teede täiteks ainulaadseid kiviaedu.

Tuleb arvestada, et kultuuriväärtuste kaitseks ei piisa ainult seadustest. Põhjamaade praktika näitab, et hoopis tõhusam on omanikukaitse, omaniku teavitamine tema maal asuvaist ainulaadseist kultuurimärkidest. See vääristab tema omandit ja tõstab tema eneseuhkust.

Laiemas mõttes vääristavad kõik pärandkultuurimälestised paikkonda ja parandavad ka kogukonna mainet. Maastik on täis jälgi kümnete varasemate põlvkondade igapäevaelust, nende tundmaõppimine aitab leida oma juuri ning hoida looduslähedast elutervet sidet oma maa ja rahvaga.

Näiteks puisniidud on tavaliselt piiratud või liigendatud kiviaedadega, leidub muidki inimtegevuse märke: karjateid, talveteid, küüne, karjakaeve. Puisniidul võib olla lina-leoauke, vanu piirikive, allikaid jm. Metsaheinamaad läbival ojal leidub hoolikalt laotud kivitruupe. Siit võib leida isegi mõnikümmend aastat tagasi tehtud haokubude virnu.

Kui tegemist on rannaniiduga, leidu seal lautreid, kivist kuhjalavasid, isegi poldritaolisi rajatisi. Sageli esineb pukktuulikute jääd kiviluhjatise või kohalike meremärkidena kasutatud kive ja põlispuid.

Loopealsed on meie kandis üldse vanimad märgid maaviljeluskultuurist. Just neil aladel alustati algeliste tööriistadega järjepidevat maaharimist. Koos teiste muististega – asulakohtade, kalmete, kiviaedade, vanade ehitiste ja teedega – moodustavad loopealsed olulise osa pärandkultuurist.

Pärandkooslus – puisniit, loopealne või rannakarjamaa – moodustab bioloogilise raamistikku, mille sees on loodus- ja tehisoobjektid. Seega on pärandmaastikud kahekordselt hinnalised – nii bioloogiliselt kui ka kultuuriliselt.

Pärandkultuuri väärtustamine Euroopa Liidus

Pärandkultuuriobjektid käesoleva käsitluse raames on lahutamatult seotud maastikuga. Mitte ainult pärandmaastikega selles mõttes, mida kasutatakse looduskaitstes ja bioloogias pärandkoosluste käsitlemisel, vaid kõigi maastikega, kus leidub pärandkultuuriobjekte. Sellise vaatenurga kohaselt on selge, et pärandkultuuri kaitse aitab kaitsta ka ümbritsevat maastikku. Nagu paljude Euroopa riikide omavalitsustes, nii on ka Eestis hakatud tähelepanu pöörama maastiku kui elukeskkonna halvenemisele. Eelkõige tähendab see traditsiooniliste, kultuuriväärtuslike maastikuosiste kadumist. Süvenev mure maastike kvaliteedi pärast ja ebapiisavad maastikukorraldusmeetmed põhjustasid selle, et juba 1994. aastal kiitis Euroopa kohalike ja regionaalsete omavalitsuste konverents heaks maastikukonventsiooni eelnõu väljatöötamise ettepaneku. 19. juulil 2000 kiitis Euroopa Nõukogu ministrite komitee maastikukonventsiooni teksti heaks.

Konventsiooni lähtekohad on lühidalt järgmised. Lepe püüab ühendada loodus- ja kultuuripärandi kaitset, toonitades loodus- ja kultuuripärandi väärtustamist ja säilitamist eelkõige kohalikul tasandil. Rõhutatakse maastiku tähtsust paikkondliku kultuuri kujundamises, sest see on oluline osa kogu Euroopa loodus- ja kultuuripärandist. Kuna

maastik on olnud tihedalt seotud mitmete majandusaladega, on seda kerge mõjutada ja haavata. Põllumajanduse, metsanduse, tööstuse ja maavarade kaevandamise, samuti transpordi ja turismi areng kiirendab maastike ümberkujunemist – konventsioonis käsitletakse maastikku kui üksikisiku ja ühiskonna heaolu võtit. Maastikul on kultuuri- ja sotsiaalelus tähtis ühendav roll. Iga konventsiooni heakskiitnud riik võtab kohustuse tagada maastike kaitse, korraldus ja planeerimine, lähtudes kohalike omavalitsuste Euroopa hartast. Euroopa maastikud koos neis sisalduva kultuuripärandiga moodustavad ühisvaramu, mille säilitamiseks peavad riigid tegema koostööd. Osapooled kohustuvad looma juriidilisi põhialuseid kinnitamaks, et maastik on oluline elukeskkonna osa rahva ühise kultuuri ja eneseteadvuse loojana. Riigid peavad kaassama üldsust ja kohalikke võime maastikupoliitika väljatöötamisse, lõimima maastiku kultuuri-, keskkonna-, põllumajandus-, metsandus-, sotsiaal- ja majanduspoliitikasse ning teistesse poliitikatesse, mis võivad maastikke mõjutada. Rõhutatakse vajadust suurendada inimeste teadlikkust maastike väärtusest, korraldada koolitusi ja suunata haridust. Kohustatakse määrama kindlaks kohalike silmis väärtuslikud maastikud, ka ohustatud maastikud koos kõigi loodus- ja kultuuriobjektidega ning analüüsima nende omadusi ja neid mõjutavaid mõjusid.

Põhjused riiklikult mittekaitstava pärandkultuuri arvele võtmiseks, kaitsmiseks, säilitamiseks ning mõningad väljundid, mis sellest tulenevad:

1. Kultuuripärandi väljaselgitamine, arvelevõtmine ja teadvustamine võimaldab analüüsida ja hinnata objektide väärtust – see on tagavara muinsuskaitse jaoks.
2. Võimaldab luua ühtse andmestu seni arhiivides ja mujal hajaliolevate üksikteadete asemel ning lisada sinna uusi kultuuriväärtusi.
3. Pärandkultuuri objektide inventeerimise tulemusel luuakse andmekogu, mida muuhulgas saab kasutada metsamajanduslike otsuste tegemisel.
4. Võimaldab selgitustööga edendada kultuurimärkide omanikuhoidu.
5. Kultuuriväärtuste kaitse metsas loob lisaväärtuse metsa sertifitseerimisel.
6. Võimaldab avalikustamise ja tutvustamise abil tõsta paikkonna mainet, kohaliku rahva eneseteadvust ja väärtustada maaomanike vara.
7. Võimaldab koostada koduloo- ja loodusturismi õpperadu pärandkultuuri ja loodusväärtuste tutvustamiseks.
8. Tõstab maastiku üldist väärtust puhkealana.
9. Võimaldab edasisi uuringuid paikkonna elu ja töökultuuri võrdlevaks analüüsiks.
10. Võimaldab pikemas perspektiivis uurida kultuuri ja maastike muutumist ning sellega kaasnevaid protsesse.

Pärandkultuuri süstematiseerimisest

Maastikulise pärandkultuuri varamu on mitmekesine. Eeltoodud näited nagu vanad talukohad ja põlispuud, kiviaiad ja lubjaahjud, linaleoaugud ja taliteed suunavad meid asjadele, mis kujutavad endast jälgi varasemate inimpõlvade elutegevusest. Et selles paremini orienteeruda ja mõista mitmekülgseid seoseid, tuleb süüvida pärandkultuuri olemusse. Eesmärk on selle erivormide süstematiseerimisviisi väljatöötamine.

Priit-Kalev Partsi määratluse järgi on pärand poliitiline, väärtustav valik minevikust. Kuivõrd meie elukeskkond on tihedalt täidetud ainelise ja vaimse inimloominguga, siis pärandkultuuriladestu settib välja just sellise väärtustava valiku tulemusena.

Pärandkultuuris põimuvad aeline ja vaimne substantis üheks tervikuks. Selle „keha”

moodustavad minevikust pärit ehitised ja rajatised koos oma asukohaga maastikul, „hinge” aga meie teadmised nende kohta, sealhulgas koha- ja isikunimed ning rahvapärismus.

Pärandkultuuri põhitunnus – seotus inimtegevusega – avaldub eri tüüpi objektides erinevalt. Kõik ehitised on loodud inimese poolt, ent allikad, kivid ja puud olid olemas enne, kui inimene nad oma uskumuse või pärimusega hingestas. Võib öelda, et inimese osa pärandkultuuri sellistes avaldusvormides on vaimne. Kolmas rühm ühendab mälestisi, mis on tekkinud looduse ja inimtegevuse koostoimes, näiteks pärandkooslused, metsateed, eriotstarbelised puistud.

Objektid erinevad ka tähenduse poolest. Künnil metsaheinamaal oli praktiline tähtsus ühe talupere jaoks, koolimajal ja külavainul aga kogu küla jaoks. Tee ühendas inimesi maa eri osades ja oli seega veel laiema tähtsusega.

Kultuurmaastikud, maa ja rahva ajaloo pärand

Näidetena olgu siinkohal nimetatud muinasaegsed asula- ja kalmekohad, linnamäed ja põlispõllud kui mälestised kultuurmaastiku kujunemise algusajast. Siia võib liigitada ka militaarset laadi objektid kui märgid eri võimude kohalviibimisest ning ajaloolised mõisasüdamed. Ka omas ajas üldrahvalikku tähendust või ülemaalist ulatust omanud objektid – näiteks Vabadussõja autasumaad või põlised liiklusteed – võivad siia kuuluda.

Palju selliseid mälestisi on võetud riikliku kaitse alla. Maaomanik on neist teadlik maakasutusedokumentides sisalduvate piirangute kaudu. Kõik ehitus- ja hooldustööd, kaasa arvatud puude-põõsaste istutamine ja raie tuleb kooskõlastada muinsuskaitse ametkonnaga.

Kogukonnapärand

Sarnaselt tänapäevaga oli kogukonnal, olgu siis küla- või vallarahval, ka minevikus hulk ühiseid väärtusi ja asju. Siia kuuluvad ühisotstarbelised ehitised-rajatised, näiteks kõrtsid, pritsikuurid, kiigemäed, külavainud, külasid ühendanud püsited ja taliteed,

Kurese küla Koonga vallas on näide sajandeid püsinud, kuid nüüd katkenud inimasustusest. RMK, 2006

Hollandi tüüpi tuulikute müürid on ilmekad maastikumärgid. RMK, 2006

teetruubid, aga ka laadaplatsid, kultusekohad, pärimustega puud ja allikad. Ka siis, kui hooned või rajatised ise on hävinud, on maastikus säilinud nende jälgi ning keeles kohanimesid.

Kohanimesed on pärandkultuuri olulisemaid mälestisi. Ainuüksi poollooduslike koosluste eri tüüpide nimetusi on hulgaliselt. Miks osaliselt puude ja põõsastega kaetud niit või karjamaa on vahel *mets*, *metsaaed*, *puuaed*, *nõmm*, *palu*, *padu*, *soobik* või *murd*, vahel *sõeru*-, *võhma*- või *katkupealne*, teab ainult kohalik põliselanik. Üldnimele lisandus tavaliselt kohta või omanikku täpsustav nimi (*Uugi nõmm*, *Tõniste palu*, *Lepiku sõeru-pealne*, *Tulimurru karjamaa* jne).

Metsanduspärand

Metsandusmälestised moodustavad omaette rühma, millest suur osa on loodusliku olemusega (puistud). Koos metsamajandusehitiste ja -rajatistega on neil eriline tähendus selle põlise ja traditsiooniderohke tegevusala jaoks.

Kuna metsaaladel pole kunagi tehtud nii suuri ümberkujundusi kui põllumajandusmaastikul, on seal säilinud rohkesti kultuurimälestisi. Erilistest objektidest võib nimetada ajaloosündmustega, ajalooliste isikutega ja traditsioonidega seotud, eriotstarbel rajatud (liivade kinnistamiseks) ja erikasutusega (vaigutus) puistud. Leidub sajanditevanuseid metsavahikohti, piirisihte ja kuivenduskraave. Põlised metsateed, metskonnahooned, tulevalvetornid ja veevõtukohad, vaigutuspunktid ning metsaestakaadid olid kunagi igapäevase elutegevuse osad.

Töönduspärand

Siia kuulub väga arvukas rühm maavarade kaevandamise, põllu- ja metsasaaduste ümbertöötlemise, jahinduse ja kalandusega seotud mälestisi. Lubja- ja tõrvaahjud, turbavõtukohad, savitööstused, vesi- ja tuuleveskid on neist tuntumad. Harvem leidub parvetuskohti, lautreid, laevaehituskohti, vanu meremärke, veel haruldasemad on tarupuud, hundiaugud ja kalatõkked. Ka kunagised meiereid, koorejaamad ja väikesed elektrialajaamad, mida nüüd enamasti kasutatakse muuks otstarbeks, väärivad koduloolaste tähelepanu.

POOLLOODUSLIKUD KOOSLUSED

Kaja Lotman

Looduse loomulik arenemine viib sobiva niiskuse ja mullastikuolude korral metsastumisele. Inimeste poolt tõhusalt kasutatavail aladel nagu linnad ja suured põllualad jääb loodusele aina vähem ruumi. Vanapärasel maastikul võime leida aga kauneid rannaniite, puisniite, loopealseid ja aruheinamaid, mis pakuvad silmailu ja liigirikkust. Aastatuhandete jooksul on meie esivanemad kujundanud metsade vahele lagedaid niidualasid ja võtnud kasutusele rannamaid, kus karjatati loomi ja niideti neile talveks heina. Seal kujunesid huvitavad liigirikkad kooslused, millega kohanesid paljud liigid, mida tänapäeval nimetame niiduliikideks – näiteks niidu-asparhernes, nurmenukk, niidu-kuremõök või niidurüdi, rohunepp jne. On arvatud, et pärandkooslustest saab rääkida vähemalt alates viikingiajast (9.–12. saj) ning need säilisid samades kohtades kuni traditsioonilise talumajanduse hääbumiseni eelmise sajandi teisel poolel.

Seetõttu nimetataksegi poollooduslikeks kooslusteks selliseid loodusliku elustikuga paiku, mida on kestvalt niidetud ja/või karjatatud, kuid kus ei kasutata tugevat väetamist ega kündi.

Tänapäeva tõhusa majanduselu ja turuseaduste ajal ei ole selliste elupaikade jätkuv kasutamine enam elujõuline. Leidub vähe inimesi, kes tänapäeval peavad paari lehma ja teevad neile käsitsi vikatiga heina. Seetõttu on sellised maastikuosad nimetatud Euroopa Liidu loodusdirektiivi alusel väga väärtuslikeks ja iga liikmesriik peaks säilindud niitude hooldamisele toetuste abil kaasa aitama.

Tänapäeval on vaja hästi läbi mõelda niitude hooldamine ja taastamine, sest me ei kasuta enam sellised töövõtteid, tööriistu ja loomatõuge, mida meie esivanemad kasutasid, ja peame leiutama uusi võtteid, et saavutada sama liigirikas niit, nagu varem õnnestus saavutada loomuliku tegevusega. Põhjalikumaid teadmisi pärandkoosluste taastamise ja hooldamise kohta saab õpik-käsiraamatust „Pärandkooslused“ (Pärandkoosluste kaitse ühing, 2004).

Oleme hakanud poollooduslikke kooslusi jagama vastavalt niiskusastmele, pinnase iseloomule või kasutamistüübile järgnevalt: rannaniidud, lood ehk alvarid, aruniidud, luhad, soostuvad või sooniidud, puisniidud ja puiskarjamaad.

Rannaniidud

Rannaniidud on mere mõjualas asuvad niidutaimealad. Neid on nimetatud rannakarjamaadeks, rannarohumaadeks või rannaheinamaadeks. Eesti peamised rannaniidualad asuvad Läänemaa, Saaremaa, Pärnumaal ja Hiiumaa rannikul. Rannaniidu elustikku mõjutavad kõige enam meri ja karjatamine. Taimestik on soolalembene, seetõttu ei leia rannaniidutaimi mitte kusagil mujal. Iseloomulikumat taimed on rand-õisluht, rannikas, tuderluga, randaster, maasapp ja rand-teeleht. Eriti soolastes kohtades, mida nimetatakse soolakuteks, leidub paksulehelisi taimi, soolarohtu ja randsoodaheina.

Rannaniidud on sajandite jooksul kujunenud oluliseks rändlindude peatuspaigaks, näiteks valgepõsk-lagledede, sookurgedele, hallhanedele jne. Madalmurused rannaniidud on üliolulised pesitsusalad rannikukahlejate mustsaba-vigle, punajalg-tildri, niidurüdi, kiivitaja jne jaoks. Looduskaitseks on väga tähtis, et rannaniidud sobiks väikestele kurvitsalistele, kes on kohanenud pesitsema väga madalaks söödud rohumaadel, kus mullastik on niiske, mis tagab poegadele rohke toidulaua niiduputukate ja mullaussikeste näol.

Rannaniitude olulisuse tõttu linnustikule määratleb Euroopa Liidu loodusdirektiiv rannaniidu elupaigatüübi eriti tähtsaks.

Pukktuuliku ase rannaniidul. RMK, 2006

Rannaniitude söötijäämisel tekib niidutaimestiku arengut pärssiv kulu, rannajoonel hakkab levima pilliroog ja maismaa poolt tungib peale võsa (paju, kadakas, hall-lepp).

Pärandkultuuriobjektidest võib rannaniitudel leida kiviaedu, kuhjalavasid, savivõtu-kohti, linaleoauke, loomade joogikohti, kalurionnide aluseid, kividest laotud ülekäigu-teid soonekohtadel jne.

Aruniidud

Laiemas mõttes aruniidud paiknevad mineraalmuldadel erineva lubjarikkuse ja niiskustastmetega aladel. Euroopa Liidu loodusdirektiivi elupaigatüüpide määratluse alusel liigitatakse aruniitude alla kuivad niidud lubjarikkal alal, liigirikkad niidud lubjavaesel alal, sinihelmikaniidud, aas-rebasesaba ja ürt-punanupuga niidud.

Tänapäeva aruniidud on suures osas kujunenud mahajäetud põldude asemele, kus on taastunud loodustaimestik ning kadunud künni ja väetamise mõju. Säilinud loodusniite kasutatakse heinamaa või karjamaana. Selliseid niite hooldatakse jätkuvalt heina niites, riisudes ja ära vedades või mõõduka koormusega karjatades. Viimaseil aastail on aruniidu hooldamisel kehtestatud nõudeks hilisem niitmine. Selle põhjuseks on asjaolu, et põllumajandustoetuste najal on Eesti põldudel hakatud silo või haljassööda saamiseks niitma juba mais-juunis. See mõjub aga halvasti niidulinnustikule. Näiteks rukkiräägu säästmiseks ei tohiks suuremaid niidualasid niita masinaga enne 1. juunit, kui vanemad räägupojad suudavad juba masina eest põgeneda. Ka sel juhul tuleks niita linnusõbralikult ehk servast-serva või keskelt-lahku meetodil või jätta lõpus niitmata nn põgenemiseriba, mille võib niita hiljem, kui ehmunud linnud on leidnud uued varjepaigad.

Aruniitudel võib leida vanu heinaküüne, kaeve ja kiviaedu.

Looniidud ehk alvarid

Loopealsed ehk alvarid on õhukese mullakihi pausel alal asuvad niidukooslused. Enamasti kasvavad looniidul lisaks niidutaimedele ka kadakad. Ajalooliselt on loopealsetel karjatatud lambaid. Läänemere ümbruses on alvarid levinud ainult Eesti saartel ja rannikualadel ning Rootsis Gotlandi ja Ölandi saartel. Seetõttu on looniitude säilimisel Eestis eriti suur tähtsus.

Sõjaaegsed kaitsekraavid lootal. RMK, 2007

Arvatakse, et alvarite kujunemine Lääne-Eestis algas koos maaharimise algusega, kui põlde hakati rajama õhukestel kivistel ja põuatundlikel paepealsetel muldadel. Tüsedamat savikamat mulda ei suudetud algeliste vahenditega harida. Lagedal rannalähedasel alal puhus tuul järk-järgult mullakihi pae pealt minema ning põld tuli maha jätta. Hiljem kasutati seda maad sajandeid karjamaana. Karjatamisest kõrvale jäänud aladele kasvab alguses tihe kadastik ning hiljem loomets, kus peapuuliigiks kujuneb kask või mänd. Puistu alustaimestikust kaovad valguse, õhukese aluselise mulla ja kuivusega kohanenud niiduliigid. Nii kaovad ka Lääne-Eestile ja saartele iseloomulikud kadakased karjamaad ja võib-olla ka üks osa eestlaste identiteedist.

Looniidu parim hooldaja on vähenõudlik lammas, kes kerge kaalu tõttu ei riku niidukamarat ja sööb ka kadakavõrseid. Vajadusel võib karjatada ka hobuseid või veiseid, kuid sel juhul peab jälgima, et loomkoormused ei ületaks lubatud. Looniitude niitmine on väga vaearikas töö.

Paljudel suuremetel lootaladel võib leida märke muinaspõldudest, hilisemast ajast tuulikute aluseid, kiviaedu ja karjateid.

Luhad ehk lamminiidud

Lamminiidud esinevad suuremate laugete kallastega jõgede üleujutusosaladel. Peamiseks lamminiitu kujundavaks teguriks ongi korrapärased üleujutused.

Lamminiitude kadumise peamiseks põhjuseks on kuivendamine ja poldrite rajamine ning niitmise lakkamine. Tavapäraselt on neid kasutatud heinamaana, kuivemil ja küladele lähemal asuvail aladel on ka loomi karjatatud. On vanemaid teateid sigade karjatamist luhaservades. Enamasti aga karjatati loomi sügisel ädalas. Ootamatu üleujutuseoht tingis ettevaatlikkuse luhtadel karjatamisel.

Traktoriajastul on luhal päris keeruline niita mitmeid tonne kaaluva tehnikaga. Mõeldamatu on niita aga ulatuslikke alasid käsitsi või hobusega. Seetõttu kasutatakse lamminiitude niitmisel topeltrastestega või kergeid lintidega traktoreid.

Niitmisreeglid tulenevad samadest asjaoludest, millest oli juttu eespool aruniitude niitmisel.

Kuna lamminiitude muld on üleujutuste ajal toodud toitainete tõttu väga viljakas, kasvab neil aladel väga lopsakas rohi. Heina äraviimine lammilt on oluline ka veekogude puhastamise eesmärgil. Paraku tuleb hoiduda luhaaladel suurtest heinarullidest ja eelistada väiksemaid, sest heina äraviimine pehmel pinnasel võib saada tõeliseks mureks. Raske tehnikaga liikumine turvastuval pinnasel võib lõhkuda niidukamarat ning kamara kadumine tekitab põhjatuid mülkaid.

Ulatuslikud märke lamminiitude on mitmete kotkaliikide ja must-toonekure toitumiseks, siin pesitsevad rohunepp, rukkirääk ning tikutaja.

Pärandkultuurimärkidest võib luhtades leida heinaveoteid, kuhjalavasid, võrgukuuride aluseid, sillakohti, veevoolu takistamiseks istutatud puuderibasid jne.

Puisniidud

Puisniidu all mõistetakse looduslikku heinamaad, kus kasvavad ka puud ja põõsad. Puisniidu säilimiseks on vaja niita heina üks kord aastas, see niidult kokku riisuda ja ära vedada. Nii tagatakse toitainete tasakaal ja liigirikkus. Puisniidult sai talumees eluks kõige olulisema: puitu tööriistadeks, sarapuuroikaid taraehituseks, hagu kütteks, heina ja lehisvihtu loomasöödaks, sügisel seeni ja sarapuupähkleid ning ka silmailu. Arvatakse, et Lääne-Eesti lilltikandi kinnistumine talupojakultuuris võis olla seotud siinsete puisniitude õierikkusega. Kaunid puisniidud viivad mõtte sellele, et neid võiks pidada ka üheks Euroopa vanimaks pargikultuuri ilminguks. Puisniitudel on kindlasti oluline osa meie rahvakultuuris.

Lääne-Eestis võib eristada kahte tüüpi puisniite. Külalt kaugemal asuvad metsaheinamaad, kuhu mindi heina tegema mitmeks päevaks, olid ulatuslikud ja läksid sujuvalt üle metsaks. Heinaaiad ehk sõerud asusid talude läheduses. Selleks, et kariloomad heina ära ei rikuks, ümbritseti need taraga.

Peamiseks puisniitude kadumise põhjuseks on käsitsiniitmise asendumine masiniitmisele ehk põllumajanduse tõhustumine, mistõttu puisniiduhein ei ole enam tasuv. Loobumine puisniitude majandamisest annab võsa levimise tõttu tunda juba mõne aastaga. Liigirikka puisniidu kujunemiseks võib kuluda 100 aastat, ent 10 aastaga võib puisniit muutuda tihnikuks ja selle taastamine on kallis.

Euroopa Liidu loodusdirektiiv toob esile ka puisniidu kui eriti väärtusliku elupaigatüübi. Puisniitude väärtuseks loetakse taimestiku liigirikkust ja paljude haruldaste liikide esinemist seal. Eestis asuvad Põhja-Euroopa silmapaistvaimad puisniidud – liigirikkaim on Laelatu puisniit Läänemaal, kus ühel ruutmeetril on loendatud 76 soontaimeliiki, ning pindalalt suurim hooldatav (100 ha) Nedremaa puisniit asub Pärnumaal.

Pärandkultuuri poolest on puisniidud üsna rikkad. Leida võib heinaküüne, vanu kaevukohti, kiviaedu, taliteid, haokubude kuhjade asemeid jne.

Puiskarjamaa

Puiskarjamaad ehk metsakarjamaad ehk metsakoplid on tekkinud pikaajalisest karjatamisest metsaaladel. Umbes sada aastat tagasi karjatati loomi veel peaaegu kõikjal. Karjatamise vanim tava oli lasta külakarjal juhtloomade kaelakellade helinal vabalt ringi liikuda. Viljapõllud ja paremad heinaaiad ehk umbaiad, võsapõllud ja saadud, mida oli vaja kaitsta, eraldati taradega. Maareformide tagajärjel toimud muutused maakasutuses ja okastraadi kasutuselevõtt 20. sajandi alguses koondas karjad kindlatele karjamaadele ja karjatamine metsas vähenes oluliselt. Kauem püsis see tava rannikualadel, kus mets ei ole tööstuslikult nii väärtuslik kui sisemaal. Tänapäeval,

kui masinaga heinategu puude all ära ei tasu, juhtub, et ka puisniidud on muutumas puiskarjamaadeks. Sealne taimekooslus ei ole nii rikkalik kui puisniitudel, kuid sealgi leidub mitmeid haruldasi liike ning selgrootute mitmekesisus on väga suur.

Puiskarjamaade puhul on peamiseks hooldustegevuseks mõõdukas karjatamine (0,3–1 lü/ha), mis tagaks niidukamara säilimise. Võsa ja puurinnet on aeg-ajalt vaja harvendada, et alusmets saaks piisavalt valgust.

Puiskarjamaadel leidub ka huvitavaid pärandkultuuriobjekte: kiviaiad, väravad, karjateed, taliteed, kivikünad jne.

Loe lisaks:

Pärandkoosluste kaitse ühing. 2004. Pärandkooslused: õpik-käsiraamat. Tartu. 255 lk.

Talvi, T. 2001. Pool-looduslikud kooslused. Viidumäe. 26 lk.

PÄRANDKULTUURIMÄLESTISED POOLLOODUSLIKEL KOOSLUSTEL

Lembitu Tarang

Allikad

Inimesed on iidsetest aegadest uskunud maa sügavusest välja pressiva puhta, selge ja külma vee tervendavasse mõjusse. Seetõttu omistati allikaveele imettegevaid võimeid ja selle andjale, üleloomuliku võimega olevusele, tuli meelepärane olla. Et veetulv ei katkeks ja selle tervendav mõju ei kaoks, tuli veeandjale ohverdada. Kõige sagedamini toodi allika juurde mõnele kivile sööki-jooki või seoti allikaäärsele puule värvilisi linte. Suure häda korral visati allikasse münste, tänutäheks suure abi eest ohverdati hõbedat.

Suurte maaparandusalade rajamisega kadus väga palju allikaid. Sageli aeti neid maaparandustööde käigus kinni. Praegu on allikaid võimalik leida uudismaadest kaugemal ning seal, kus pole metsi kuivendatud. Peamiselt võib allikaid praegu leida jõeluhtadel, puisniitudel ja loodaladel. Üldise põhjaveetaseme alanemise tõttu on needki enamasti veevaesed või annavad vett ainult kevadeti ja sügiseti. Mõnikord ei ole enam nähtavaid väljavoolukohti, kuid allika-ala tunneb ära mättalise, vesise, kivise, iseloomuliku rohttaimestikuga kaetud maapinna järgi. Pinnas koosneb enamasti sõmerast liivast ja klibust. Sellistel aladel on lisaks kultuuriväärtusele ka suur loodusväärtus. Need on vääriselupaigad – alad, kus inimtegevus pole looduse ellu sekkunud. Seetõttu võib sealt leida haruldasi taime-, seene- ja vetikaliike. Allikate kaitsetsoon, kus majandustegevus on keelatud, on 50 meetrit. Pärandkultuuri seisukohalt on väärtuslikud traditsioonide või pärimustega seotud allikad.

Heinaküünid, kuhjalavad

Metsaheinamaade niitmine on tänapäeval juba unustusehõlma vajunud koresööda varumisviis. Metsa- ja luhahainamaad asusid tavaliselt külast kaugemal (5–15 km) rabade, soode ja jõgede ääres. Põlluks olid need maad liiga märjad, seetõttu püsivat asustust sinna ei tekkinud. Külakogukond kasutas neid heinamaid ühiselt, talude päri-seksostu järel jaotati heinamaatükid omanike vahel. Kaugematele heinamaadele mindi kogu perega nädalaks või kaheks, sageli koos loomadega. Heina niideti käsivikatiga, ilusa ilmaga hakati heina kohe üles kaarutama ning järgmise päeva õhtul saadu pa-nema. Vajadusel löödi saod uuesti laiali kuivama. Lõpuks pandi saod kuhja või veeti heinamaale ehitatud palkküüni. Koji veeti hein talveteega.

Sageli ehitati roigastest ja lattidest kuni meetrikõrgused kuhjalavad, et liigvesi heina ei rikuks. Rannäärsetel metsaheinamaadel leidub ka kividest laotud statsionaarseid kuhjalavasid ning paekivist rookatusega heinaküüne, millest vanemad pärinevad juba 18. sajandist. Tavaliselt oli küün viilkatusega laeta hõre palkehitis, mille luuk asus kõr-gel otsaseinas. Katus oli õlgedest, põhust või roost, hilisemal ajal laastudest või kim-midest (lõhestatud lauad). Puitmaterjalina kasutati enamasti haavapalke ning -latte.

Kuhjalava asukohta tähistab ebakorrapärane, pealt tasane paarimeetrise läbimõõduga kivikuhik, hävinud heinaküünist ei ole sageli midagi säilinud peale nelja vundamendi-kivi hoone nurkades.

Taastatud heinaküün Suitsu jõe ääres Matsalu Rahvuspargis ilmestab luhamaaistikku tublisti. RMK, 2003

Hiied ja põlispuud

Puud on alati äratanud inimestes austust ning erutanud meeli. See käib eriti vanade ning suurte põlispuude kohta. Erilist tähelepanu on rahvapärimuses pälvinud suurte pahkadega, omapärase kujuga, kokkukasvanud tüvedega või muude silmatorkavate tunnustega puud. Mitmel pool on tuntud nn ohupuud, mis tuleb sõnast “ohutama”. Kui valutasid liigesed või kõht, piinas seljavalu või oli palk jalale kukkunud, hõõruti valutavat kohta (ohutati) vastu tammepahka.

Peale tervendavate puude, mis pole seotud hiitega, on mitmel pool veel ohvipuid, mis võivad olla jäänused kunagistest hiitest. Enamasti on aga kohaliku rahva suhe puudega tänapäeval ähmastunud. Mida vanem puu, seda rohkem kogus ta enda ümber legende, uskumusi ja pärimusi. Puule võis mõjujõudu anda ka silmapaistev koht maastikul, tüve eriline kuju jms. Arvati, et puu vägi ei piirdu üksi puu endaga, vaid kogu võraluse pinnaga.

Kui mõnele üksikpuule on antud nimi ja selle kohta on legende või pärimusi, on tegemist kultuuripärandiga. See käib ka puude kohta, millel on ainult nimi, sest pärimus võib olla aegade jooksul kaduma läinud. Siia kuuluvad ka ristipuud, kuhu lõigati rist surnu ärasaatmisel, ja peremärkidega puud. Märke lõigati näiteks mesilasperedega puudele (tarupuudele) omanditähisena.

Ranna-aladel ja saartel on säilinud veel vanu meremärkidena kasutatud puid. Sageli on need nüüd metsaga ümbritsetud ja eemalt nähtamatud. Kunagi varem valiti need puud meremärkideks just seepärast, et need seisis üksikuna lagedal rannal. Ka neid puid tuleks kultuuripärandina säilitada.

Hiis oli ühtaegu nii *kes* kui *mis*, temas nähti väge ja võimu, mis paiknes sellel piiratud maa-alal. Sõna *hiis* esineb laialdaselt kohanimes: Hiiepõld, Hiiesoo, Hiiealuse heinamaa, Hiievälja kuusik, Hiiepank, Hiietalu, Hiiekirik jne. On hiisi, kus on kalmeid, ja on hiisi, kus pole kalmeid kunagi olnud. Tihti olid hiiepuudeks tammed ja männid, kuid sageli võis olla ka teisi puuliike. Hiie juurde kuulusid tavaliselt kivid ja allikad. Praeguste hiieuurijate sõnul pole sellel erilist tähtsust, kas hiies kasvab puid või mitte – hiie vägi tuleneb paiga aurast.

Jahi-, kalastus- ja mesinduskohad

Sellised rajatised pole kunagi olnud väga tugeva tarindiga, sellepärast on neid säilinud väga vähe. Kõige vanemal ajal peeti mesilasi metsas puude looduslikes või kunstlikes õõntes. Kui leiti oma küla sarasmaadel puuõõnes mesilaspere, tähistati see mesipuu oma peremärgiga. Kunstliku tarupuu tegemiseks valiti enamasti vana tugev mänd. Puutüvesse raiuti tarutuuraga 3–6 meetri kõrgusele 1–2 umbes meetrikõrgust pesaruumi. Ava kaeti küljelt laudadega, milles lennuava. Sinna pandi siis sülemlenud teisest puust pärit mesilaspere. Puule löödi sisse raudkonksud, et karu ligi ei saaks. Selline metsmesindus säilis 19. sajandini, hiljem keelati elavate puude õõnestamine. Seejärel hakati samal põhimõttel puupakkudest tegema tarusid. Mõnel pool punuti tarud pilliroost ja õlgedest ning tihendati saviga.

Kalapüügil kasutati erinevaid püsitõkkeid ja sääs-tarandeid, kaitsasid (püstvarbadest aiad). Praegune kalapüügieskiri keelab selliste kasutamise, kuid nende asukohti metsajõgedel mõnikord teatakse.

Erinevaid püüniseid on läbi sajandite ehitatud huntide, karude, rebaste ja teiste loomade tabamiseks. Jahimajandites tegeldi 1960.–1980. aastail püüniste abil metssigade püüdmisega, neid lõkse võib olla säilinud praeguseeni. Alutagusel püsis kaua lööklõksu (nakas) kasutamine, kus sööta võtma tulnud loomale kukub peale ülesriputatud palk. 19. sajandil kaevati seal ka põdraauke. Üldlevinud oli huntide püüdmine hundiaukudega. Neid on erametsades võrdlemisi palju praegugi. Hundiaiad olid rohkem levinud Põhja-Eestis, teadaolevalt viimati ehitati selline aed 1960. aastail Riguldi metskonnas. Too rajatis oli töökorras veel 1970. aastatel ning selle jäänused on alles veel praegugi.

Kaevud

Vanimad teadaolevad kaevud Eestis pärinevad teise aastatuhande algusest. Need olid kivi- või puuvoodriga salvkaevud. Ühiseid külakaeve oli peamiselt Lääne- ja Põhja-Eestis, kus kaev tuli sageli rajada läbi paksude paekihtide. Selliseid külakaevusid, kus vesi püsib ka siis, kui talukaevud on tühjad, leidub praegugi.

Meetrisügavune karjamaakaev hästisäilinud kivivooderdisega. RMK, 2006

Kaevu salved tehti haava- või kuusepuust, sest need ei andnud veele kõrvalmaitset. Salve peale ehitati 60–70 cm kõrgused rakked. Need olid nelinurksed ja ehitatud ristnurgas seotud palgijuppidest. Peale tehti laudadest kate, kuhu asetati ämbriid ning lahtine või hingedega luuk. Paealadel ehitati kaevurakkeid ka paekivist. Kui kaevu sügavus oli kuni 1,5 m, ammutati vett pikavarrelise puukopaga. Sügavamatest kaevudest võeti vett koogu või pöörleva võlli peale keritava nõõri abil. Kook ehk -vinn oli kinnitatud kaheharulise kaevusamba otsa. Kaevukook oli tavaliselt kuusest. Kaevukoogu tasakaal saavutati lisaraskustega. Tühja ämbri kaevu laskmiseks tuli rakendada sama palju jõudu kui täis ämbri kaevust tõmbamiseks. Kaevu lähedusse paigutati tavaliselt suur küna loomade jootmiseks, mis mõnikord oli raiutud kivist.

Väikesi karjamaakaave võib leida kunagistel metsaheinamaadel maastiku madalamates osades, sageli põõsastest varjatuna. Talukaevud asuvad reeglina rehemaja esiküljel, on ka hoonetesse sisse ehitatud kaave.

Katkusurnuaiad, katkukülaasemed

Katkusurnuaiad ja katkukülaasemed on tavaliselt metsades säilinud mälestusmärgid inimasustusest. Enamasti on selliseist külaasemeist säilinud ainult kiviaiakatkeid. Kodu-uurijad saaksid vanade kirikuraamatute põhjal selgitada oma kihelkonnas katku ja nälja tagajärjel surnud inimeste hulka, vahel ka matmistingimusi. Enamasti on kirjalikud andmed sellest ajast siiski katkendlikud. Tõenäolisi asustuskohti on siiski praegu võimalik veel välja selgitada. Pärast suuri katke jäeti enamik neist küladest maha ja alad metsastusid. Kindlamaid andmeid väljasurnud külade kohta on Põhja-sõja-järgsest ajast.

Kiviaiad ja -kangrud

Eriline koht on Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel levinud kiviaedadel. Need laoti tavaliselt põldudelt korjatud kividest. Kiviaedu on tehtud ka serviti laotud paekiviplaatidest. Karjamaadel ja külateede ääres olnud ka kõrgendustega kiviaedu – kiviaia peal on omakorda latt- või roigasaed. Enamasti rajati selliseid aedu ka põldude kaitseks. Kiviaedadega olid piiratud ka karjatanumad, mis viisid talu juurest karjamaale või loomade jootmiskohta. Ka karjamaa-allikad piirati sageli kiviaia või roigasaia, et loomad ei saaks jalgupidi allikasse minna.

Mitmel pool leidub kiviaedasid, mille otstarve ning ehitusaeg on teadmata. Igatahes on Saaremaal Asva linnusekoha uurimisel selgunud, et kiviaedu osati Eestis laduda juba kolm tuhat aastat tagasi.

Eriti metsaaladel võib leida kilomeetrite pikkusi kuni meetrikõrgusi sammaldunud kiviaedu, mille vanuseks on hinnatud mitu sajandit. Need ei saanud olla tolleaegsete väikeste kõlvikute piirid. Ka mõisate piirid muutusid pidevalt – üks küla müüdi teisele mõisale, teine osteti juurde, osa mõisu tükeldati. Sellises olukorras oleks nii pikkade kiviaedade rajamine mõttetu.

On ka nii vanu aedu, et need on mattunud kuni poolemeetrise varise ja mättakihi alla, nii et aia koht on märgatav ainult lainekujulise kõrgendiku järgi maastikul. Mõnigi kord võib vanade kaartide ja looduses säilinud kiviaialõikude järgi märgata, et aed on olnud kunagi palju pikem, kuid põldude raadamise ja massiivistamise, maaparanduse, teede ehitamise jm tööde tõttu on kunagisest verstepikkusest aiast säilinud üksikud jupid.

Kultuuriloolane M. Remmel on püstitanud hüpoteesi, et Eestis on kiviaiasüsteeme, mis võivad viidata muinasastronoomilistele teadmistele. Aiad võivad olla laotud selliselt, et määrata taevakehade ning tähtkujude liikumise järgi kevad- või sügispunkti, et planeerida põllutööde algust või lõppu.

Kiviaedade rajamise üks eesmärke on olnud puhastada kõlvikud kividest. RMK, 2007

Kiviaiad on kultuuripärandi lahutamatu osa, mälestusmärk eelmistele põlvetele, nende tööksusele. Sellistena väärivad kiviaiad hoolikat säilitamist meie maastikus.

Lisaks on kiviaedadel suur tähtsus paljude haruldaste taimede, loomaliikide ja putukate elu- või varjekohana. Näiteks mitmeid haruldasi samblikke on leitud ainult kiviaedadelt, siin elutsevad maod, sisalikud, nirkid, kärbid, konnad, siilid jt. Siit leiavad nad toitu putukate ja nende vastsete, vihmausside jm näol. Seega on kiviaiad, -kangrud, -raunad ja -vared bioloogilise mitmekesisuse säilitajad.

Inimtegevuse märgid on ka kiviraunad. Vanematel aegadel koguti põldudel ja niitudel koristatud kivid sageli kokku ka siis, kui parajasti ei olnud tarvis aeda teha või polnud selleks aega. Siis oli kiviraun tagavaraks, kui tuli mõnele hoonele vundament laduda, kelder ehitada, kaev vooderdada. Kiviragud tekkisid suurte kivide kokkuveol kivireega. Kive ei tõstetud siis tavaliselt üksteise otsa, vaid asetati tihedalt kõrvuti. Selliseid kiviragusid võib leida metsatalude asukohtades, kus plaanitud hoone ehitamata jäi. Kivikangrud on enamasti kujunenud üksteise otsa loobitud kividest, suuremad all, väiksemad peal. Selline tööde järjekord oli tavaline, kui kivid kuhjati otse parandata-vale kõlvikule või selle serva.

Külavainud, külatänavad, karjatanumad

Külavainu on sumbkülas tänavate ristumiskohas asuv vabakujuline väljak. Vanasti kogunes vainule külarahvas, kui oli vaja arutada majanduslikke ja ühiskondlikke asju. Hommikuti koguneti vainule enne karjamaale minekut. Siia ajas iga talu mööda karjatanumat oma loomad. Tavaliselt oli külal ühiskarjane, kes karja siit ühiskarjamaale ajas. Tihti asus külavainul küla ühine kaev. Külavainul korraldasid noored suviti ka pidusid, kus tantsuks mängis tavaliselt lõõtspill. Kui vainu oli küllalt suur ja sobiva reljeefiga, võis seal olla ka külakiik. Sagedamini oli kiigemägi siiski eraldi, kuna külavainu oli rohkem loomade jaoks mõeldud, mõnikord rõõplik ning porine. Külavainule koguneti ka tähtpäevade tähistamiseks, eriti Setumaal. Nii peeti seal kirmaskeid ja lihavõttepühade lõbustusi.

Hilisemal ajal, kui vilja peksti juba viljapeksumasinaga, mis traktoriga või hobustega kohale veeti ning lokomotiivilt või traktorilt käivitati, toimus külavainul küla ühine rehepeks. Kuna rehepeksumasina ülespanek oli suur töö, veeti peaaegu kogu küla

vili kokku ühte kohta, kust siis igaüks oma vilja ja põhu ära vedas. Rehepeks toimus talgute korras. Ainult suuremaisse taludesse sõitis rehepeksumasin eraldi ühe talu vilja peksma, aga seal oli tavaliselt tööd ka mitmeks päevaks.

Külatänavad olid enamasti piiratud aiaga, kivirikastel aladel tavaliselt kiviaiaga. Mõnikord olid need tähelepanuväärivalt laiad.

Karjatanum oli kitsas, mõnikord ainult paar meetrit lai ja piiratud samuti kivi- või hirssaiaga.

Laevaehituskohad ja lautrid (valgmad)

1860. aastail hakkas Eesti randades arenema laevaehitus. Tähtsamad laevaehitusalad olid Pärnumaal Häädemeeste, Saaremaal Kihelkonna ja Virumaal Käsmu rannas. Seal ehitati ja veesati ellingutelt üle 100 bruto-registertonniseid purjekaid, kuid ka väiksemaid rannasõidualuseid – kivilaevu, puulaevu, kartulilaevu, viljalaevu jne.

Kuna puulaevade ehitamine jätkus mõnes kohas Teise maailmasõjani, on nende laevaehituskohade leidmine meie rannikualadel veel võimalik.

Vanad paadisadamad kivises mererannas olid harilikult ääristatud mõlemalt poolt mitme meetri ulatuses kivireaga. Nende vahel oli põhi puhastatud ja ristsuunas hõredalt kaetud käsivarrejämeduste veerispuudega, millel paat kaldale tõmmati. Harilikult oli rannas, võrgumajade juures mitu lautrit kõrvuti. Paadi kinnitamiseks oli mõne suure kivi küljes vastav raud. Lautrid kadusid koos väikeste rannapaatidega. Seoses puhke- ja elupiirkondade väljaehitamisega rannikuäärsetel aladel võiks taastada ka lautrid vanades kohtades. Need väikesed sadamamuulid on piisavad paadiga mereleminekuks.

Lautrite läheduses olid paadikuurid ja võrgumajad. Võrke kuivatati väljas, sellepärast olid lautrid ja majakesed ümbritsetud roigasaiaga, et loomad neisse ei takerduks.

Kalamajad olid kalurite ajutised elamud saartel või kaugematel randadel kalastamisel. Rannaehitistest olid olulised päästejaamad – kuurid, kus hoiti relssidel ja rullikutel päästepaadid.

Kunagisele sadamakohale viitab kividest laotud muul. RMK, 2007

Linaleoaugud

Neid kasutati linavarte leotamiseks pärast kitkumist, et linaluud kiudude küljest lahti läheksid. Tavaliselt kaevati loodusliku veekogu äärde kuni paari meetri sügavused augud. Paikades, kus veekogusid ei olnud, kaevati linaleotiigid madalamatesse kohtadesse. Sageli olid linaleod külalähedastel metsaheinamaadel (puisniitudel). Linaleo põhja pandi mõned palgid. Neile laotud linapeod kaeti mademe ehk vajutisega – oksa- või haakiht ja peale kivid või veetünnid. Linu leotati 2–3 nädalat, seejärel laotati linad murule pleekima ning lõpuks kuivatati partel.

Linaleoaugud on tihti aja jooksul tundmatuseni muutunud ja nende leidmine maastikul vajab vanemate põliselanike abi.

Kunagine linaleoaug on muutunud väheütlevaks veeloiguks. RMK, 2006

Lubjaahjud ja paemurrud

Eestis alustati lubjapõletamist 13. sajandil. 1867. aastal oli Eesti taludes ja mõisates kokku 304 lubjaahju. Lubjaahje ehitati enamasti paemurdude lähedusse, kus tooraine oli käepärast.

Kõige lihtsam lubjapõletusahi oli kolme seinaga ja katuseta ruum, mis laoti tavaliselt kivist. Enamasti tehti lubjaahi osaliselt maa sisse, et ei oleks vaja teha liiga massiivseid seinu. Sellist lahtist ahju nimetati *miliks*. Veidi hiljem hakati tegema kivist või tulekindlast tellisest müüritud ümaraid püstahje. Lubjaahi oli pealt lahtine, paksude 3–6 m kõrguste seintega ja 2–4 m läbimõõduga kivisilinder, vahest pooleni maa sees. Tähtis oli, et kogu rajatis kõrges kuumuses koos püsiks. Sellepärast tehti mõnikord ahjukere ala- ja keskosa isegi kuni 2 m paksune. Eriti tähtis oli see ahju esiosa puhul, kus muldkeha puudus. Ees asus nelinurkne küttekolde ava. Enne kividega täitmist tuli ahju sisepind kogu ulatuses katta saviga. Ahju täitmisel laoti selle sisemus kaheks. Keskele jäeti suurematest paeplaatidest ümbritsetud tuleruum, selle peale kuhjati kuni ahju ülemise ääreni väiksemad kivitükid. Selleks, et suunata tuld paremini ahju ülemisse põletusruumi, laoti selle all paikneva tuleruumi võlv võimalikult hõredalt. Pesas hoitakse tuld all mitu ööpäeva, mille jooksul lubjakivi temperatuur tõuseb 900–

Lubjaahju asukoht on aimatav korrapärase kujuga ringvallina. RMK, 2007

1000 kraadini. Samal ajal eralduvad kivist värvilise leegiga põlevad gaasid. Vanades lubjaahjudes põletati lupja kuni viie meetri pikkuste puudega. Tulepesa paras kõrgus oli pärimuste kohaselt „mehest madalam”. Lubjakivi põletamisel saadakse toores nn kustutamata lubi.

Suuremad lubjapõletuskohad on olnud Läänemaal, Harjumaal, Virumaal ja Saaremaal ning ka Pärnu- ja Raplamaal. Looduses viitavad kunagistele lubjaahjudele mõne-meetrise läbimõõduga ja paari meetri kõrgused korrapärase ringvallid.

Ka paemurrud kuuluvad pärandkultuurimärkide hulka, samal ajal on need väga huvitavad ja olulised paikkonna geoloogilise ehituse näited. Ajalooliselt väiksema tähtsusega on olnud kruusa- ja liivakaevandid, sest ulatuslikumad teedeehitused algasid alles 19. sajandil. Sageli oli sel ajal talul oma kruusavõtukoht, kust siis oma tarbeks või ühisteede korrastamiseks materjali võeti. Kunagised maavarakaevandid olid kuni paari meetri sügavused ja paiknesid ulatuslikel aladel. Erandiks on näiteks Mõnuste paemurd Kernu vallas, kus kvaliteetse paekivilasundi tüsedus tingis kuni viie meetri sügavused kaevandusastangud.

Metsateed, talveteed ja soosillad

Teed metsades, soodes ja mujal maastikul on üks tähtsamaid inimtegevuse jälgi. Teed on otseselt seotud meie kultuuri ja majanduse arenguga. Tingimustes, kus ei toimunud hoogsat riiklikku tee-ehitust nagu praegusel ajal, oli imekspandav, kui täpselt ja kindlalt valiti liikumistee maastikul. Isegi nii kindlalt, et enamik praegusi suuri maanteid järgib muinasaegseid teid. Kuna asustus kujunes välja eeskätt kõrgematel aladel, kus sai tegelda maaharimisega, tekkisid teed eeskätt nende asustuspunktide vahel.

Kuna 18. sajandi lõpuni püsis Eesti asustuspilt peaaegu muinasajast saadik muutumatu, on ka väga paljud teed säilinud muinasaja pärandusena meie päevadeni. See käib

eriti metsa- ja sooteede kohta, sest neis paigus ei ole toimunud järsku asustuse laienemist ega teedevõrgu muutumist. Paljud põlised küladevahelised metsateed võivad olla kasutuses tuhat aastat ja kauemgi. Ühele nende omapärale on juhtunud tähelepanu Eestist pärit tuntud loodusfilosoofid Hermann von Keyserling ja Jacob Johann von Uexküll. Nimelt sellised põlised teed ja rajad ei võsastu pika aja jooksul ka pärast nende kasutamise lõppemist. Teekohtade võsastumine algab mõnikord alles saja aasta möödudes pärast liiklemise lõppu. Seda võime eriti hästi jälgida vanades metsades, mida läbivad kunagiste, nüüd juba kadunud külade vahelised teed. Sama võib öelda üle rabade või soostunud metsaheinamaade kulgevate vanade talveteede kohta, mida viimati kasutati ehk 20. sajandi esimesel poolel. Paljud neist on veel hästi nähtavad. H. von Keyserlingi hüpoteesi kohaselt koosneb inimese energiaväli nagu teisedki väljad mikrotaseme osakestest. Sajanditega pinnasesse ladestunud energiaosakesed mõjutavad elusloodust samamoodi nagu magnet- ja elektrivälja osad.

Soosildu kasutati juba muinasajal. Üks nende ülesanne oli takistada vaenlast eesmärgile jõudmast. Seetõttu olid hagudest, nottidest, palkidest ja pakkudest soosillad ehitatud sageli allapoole veepinda. Neil sai liigelda põlvist saati vees ja seetõttu tuli täpselt teada tee kulgemist. Selliseid salateid on Eestis teada sadakond, kindlasti on neid ka veel avastamata. Muinasaegseid tee- ja liikumiskohti võib märgata praeguseni säilinud kohanimedega järgi – Soo-otsa, Sildevahe, Truubi, Rabavahe – need näitavad kohti, kustkaudu läks või kuhu suundus tee.

Vanad teed on osa meie kultuuripärandist – siiani uurimata maarahva logistika ajalugu. RMK, 2006

Nõukogude aja militaarpärandit on eriti rohkelt mererannikul. RMK, 2006

Militaarmälestised

Enamikku võõrvõimudest jäänud militaarse sisu ja päritoluga mälestistesse on meie suhe vastuoluline, kuid Eesti ajalooga on need seotud igal juhul. Näiteks baaside tulekuga, lennuväljade ehitamisega ja polügoonide rajamisega Nõukogude Liidu Punaarmee jaoks aeti paljud külad inimestest tühjaks, paljud pidid seega muutma oma elamisviisi. Piiritsoonide kehtestamisega muutus aga täielikult elamiskultuur meie rannakülades – sadu aastaid kala püüdnud rannarahvas ei pääsenud enam merele endale toitugi hankima.

Militaarobjekte rajati juba eelmistel sajanditel – enamasti küll kindlustustena linnade ümber ning saartele ja rannikule. Esimese ja Teise maailmasõja ajast on aga paljudes kohtades kivitõkkeid, jooksukraave, dzotte jms.

Rahva mälus võib sellest ajast olla säilinud ka teave sellest, kus väeosad laagris olid, teada on ka lahingupaigad, väeosade asukohad, liikumisteed. Samuti on andmeid õppuste alade, laskepaikade ja muu taolise kohta. Veel teatakse näidata sõjavangide laagri- ja kalmistukohti.

Esimesest iseseisvusajast pärinev militaarkultuur aga on meie endi oma, ent seda on üsna vähe. Siiski võib mälestuste järgi leida veel sõjaväeosade õppusepaiku, Kaitseliiduga seotud asju – lasketiire jm. Siia rühma võib liigitada ka skautide ja noorkotkaste laagrikohad ja tegevust kajastavad paigad. Militaarmälestiste hulka võiksid kuuluda ka metsavendade punkrite asukohad ja peidupaigad. Unustada ei tohi ka okupatsiooni- võimude kuriteokohti rahulike tsiviilelanike kallal.

Mälestuskivid, hauatähised, kultusekivid, pärimustega kivid

Mälestuskivid võib jagada mitmesse rühma, sõltuvalt nende sihitusest:

- Lahingute mälestuskivid ja märgid. Selline on näiteks eestlaste ja rootslaste vahelise lahingu mälestuskivi Lihula linnuse mäel. Säilinud on veel Rootsi-aegseid mälestusmärke lahingutele Põhja-Eestis. Palju mälestusmärke on püstitatud Teise maailmasõja lahingutele. Ka nõukogude okupatsiooni ajal pandud mälestuskivid on osa meie ajaloost, mida ei saa maha salata.
- Kivikangur on kivikuhjatis ajalooliste sündmuste tähistamiseks. Üks tuntumaid on küüditamiste ja repressioonide mälestuskangur Pilistveres, kuhu tuuakse kive kogu Eestist. On ka selliseid kangruid, mis rahvapärimes on seotud salasooide täidamineku lootusega – need on kohtades, kus rahvapärimeste järgi paluti mehelemineku- või titeõnne jms.
- Rahvamälestusmärgid – maaparandusaladele pandud kivid, kivikangrud lahku- nuile, hukkunud meremeestele jm. Leidub ka isetegevuslike kiviraidurite poolt püstitatud tekstidega kive.
- Külade, koolide ja talude mälestuskivid. Selliseid kive on hakatud püstitama viimastel aastatel tühjaksjäänud küladesse ja talumaadele seoses talukultuuri tähtsustamise ning külade, koolide ja suguvõsade kokkutulekute korraldamisega.
- Mälestuskivid ja mälestustahvlid tuntud inimestele. Näiteks Theodor Lippmaa mälestuskivi Rangu nõmmel, Schilleri mälestussammas Puhtus, Eerik Kumari mälestuskivi Kirbla mäel, Sven Onno mälestuskivi Puijes tema hukkimise koha lähedal ning kunstnik Voldemar Väli mälestustahvel tema kodumaja korstnal.
- Eriliiki on kiviristid. Läänemaal Hanilas on pandud rist tapetud pruudile. Ka näiteks viljavargale on püstitatud rist. Viljavaras hukati erakordselt julmal moel: ta kaevati püsti maa sisse ja künti adraga pea otsast ära. Tõstamaal on rist paigas, kus tüdruk olevat sirbiga tapnud ligitikkua poisi. Mõne risti kohta on teada, et see on pandud hukkunud kapteni mälestuseks, mõni kadunuks jäänud sõjamehele.
- Vähem on pärimusega kivisambaid – neid esines põhiliselt Peipsi kandis.

Üsnagi sageli võib leida väikesi mahajäetuid kalmistuid. Mõnikord on sellisteks kaugete külade väikesurnuaiad, pere- ja suguvõsakalmistud, on endisi mõisa-aadlikalmistuid. Sageli leidub ka üksikhaudu. Ristide ja kividega, millel mõnikord ka selgitav tekst, on tähistatud juhuslike sõjaohvrite, hukkunud meremeeste, lendurite jt haudu. Küllalt sageli võib selliseid haudu või matmiskohti leida rannakarjamaadel, loopealsetel jm. Kogu selle pärandi väljaselgitamine ja teabe täiendamine sinna maetute kohta võib tuua üllatavaid leide. Samuti annab see võimaluse väärtuslikumate mälestiste korrastamiseks ning laiemaks tutvustamiseks.

Mitte alati ei olnud kultuse- ja ohvrikivid ümbritsetud hiiega. Ohvrikivi on kõige ürgsem ja maailmas laialt tuntud altar. Enamasti on need kivid ühe või mitme laia õõnestatud lohuga. Eestis on registreeritud umbes 400 kivi, mis pärimuste järgi on seotud ohverdamisega või omavad maagilist tervendusejõudu. Paljud kivid on aga ilma lohuta. Peale ohvrikivide on arvele võetud umbes 1300 väikeselohulist kivi, millel on kümnekond, harva isegi mitusada väikest lohku läbimõõduga 5–10 cm. Lohud paiknevad nii kivi pealispinnal kui ka külgedel. Need kivid ei ole pärimuste järgi ohverdamistega seotud. Ilmselt on need nii vanad, et rahva mälu pole neid säilitanud kultuseobjektidena. Rohkem on need levinud Põhja-Eestis ja Saaremaal, kuid neid leidub ka Läänemaal (Lääne-Nigula, Hanila). Nende otstarve pole siiani selge, kuid usutavasti on need

seotud muistse surnutekultuse või viljakusmaagiaga. Tähelepanelikult tasub suuremaid kive otsida just maaparandusest puutumata paikades, eriti looladel – selliste paljulohuliste kultusekivide leidmine võib viidata maa-alusele matmispaigale või muistsele asulakohale.

Piiri- ja geodeetilised märgid

Muistsete maakondade ja kihelkondade piiritähistest ei ole kindlaid andmeid ega märke teada. Ilmselt tähistasid nende piire suured kivid, vanad puud, jõed või järved. Hilisemal ajal rajati näiteks mõisapiiridele kõrtse või hobupostijaamu. Maakondade ning kihelkondade piiridelt on siiski teada kivirahne. Leidub ka talude piirikive, mis tuleks kindlasti pärandkultuurimärkidena säilitada. Sageli on need kivid ka raidkunstinäidised oma ristide, kolmvarvaste või nurkadega, mõnikord ka sisseraiutud tähtede või aastaarvudega.

Kuni 1970. aastateni vajati kartograafias triangulatsioonitorne. Siis muutus valdavaks aerofototehnika ning tornide tähtsus vähenes. Siiski on nende ajalooline tähendus suur, sest kaartide täpsustamine käis veel 1960/70. aastatel tihedaid marsruute pidi maastikul liikudes. Geodeetilised kinnismärgid olid olulised koha- ja kõrgusjoonte täpsustamisel. Triangulatsioonitorni all oli tavaliselt massiivne kivi, millesse oli kinnitatud metallist reeper – kontrollitud kõrgusjoone märk arvates merepinnast. Sellised reeperid asusid sageli ka eraldi suurte kivihoonete, müüride või tornide vundamentides. Triangulatsioonitornid olid enamasti palkidest kuni 30 m kõrgused ehitised, mis on nüüdseks hävinud. Nende asukohti saab kindlaks teha vanemate inimeste mälestuste või nõukogude sõjaväekaartide järgi.

Sajanditevanused ristikivid on metallist piirikupitsate tõttu muutumas kultuurimälestiseks. RMK 2007

Vana paekivist teetruup on veel vaevumärgatav. RMK, 2007

Sillad ja truubid, koolmekohad

Kivisillad ja võlvitud truubid on meie maa ühtedeks vaatamisväärsemaiks ehituskunsti mälestisteks. Väheseid selliseid kasutatakse veel igapäevases püsiliikluses. Enamik vanu ühe, kahe või rohkema võlviga sildu on jäänud tee õgvendamisel kitsuse tõttu igapäevakasutusest välja. Peale suurte võlvitud kaarsildade on teisigi huvitavaid silla- ja truubitüüpe, mida tasub võsast puhtaks raiuda ja sellisena eksponeerida. Nii näiteks on väiksematele ojadele rajatud raudkivist või paest laotud nn „põskedega” sildu, mille peal kiviplatidest kate. Sildade ja truupide tähtsust eelnevate põlvkondade elus näitab asjaolu, et isegi väikestele metsaojadele on ehitatud kividest võlvitud otstega kivitruupe. Selliste väikeste kivitruupide säilitamine on meie rahvalike ehitusoskuste säilitamine.

Koolmekohtadeks nimetatakse jõgedes leiduvaid madalamaid kõva põhjaga kohti, kus vesi oli nii madal, et oli võimalik vankriga läbi sõita, ilma, et koorem märjaks oleks saanud. Kuni 20. sajandi alguseni toimus suurem osa liiklust külade vahel koolmekohtade kaudu kulgevaid teid mööda, sildu ehitati tavaliselt pikematele ja tähtsamatele teedele. Väga laiade jõgede puhul nagu näiteks Kasari, kus sillaehitus oleks olnud väga kallis, oli olemas sobiv madal koolmekoht, mida kasutati veel 20. sajandi alguses.

Koolme erivorm on kividest tehtud ülekäigukoht. Seda kasutati talude vahel jalgsi liiklemisel. Madalasse kohta laoti üksteise järele suuremad kivid, nii et ühelt kivilt teisele astudes sai kuiva jalaga teisele kaldale jõuda.

Sõemiidid

Miiliaugud ehk sõeaugud olid maasse kaevatud 5–6 meetri pikkused, 2 meetri laiused ja kuni 1,5 meetri sügavused augud, milles põletati sepašüsi. Šüsi oli vajalik sepi-kodades ääsitule tegemiseks ja raua kuumutamiseks enne sepištamist. Sõepõletamine sai suuremates kogustes alguse mõisates.

Auk laoti täis pikki männi- või kuusehalge, põlema süüdatud puud kaeti pealt mätas- tega, et tuli vaikselt hõõguks. Korraga pandi miiliauku umbes 5–6 hobusekoormat halge. Tuli pandi miilile otsa tuulepealsest otsast. Valvata tuli ööd ja päevad. Kui leek mõnes kohas mätaste vahelt välja pääses, tuli sinna kohe uusi mättaid peale panna. Põletati umbes 3 ööd-päeva. Aeg-ajalt katsuti raudoraga torkides, kas puud on põle- nud ja söestunud. Oli tähtis, et kõik puupakud oleksid läbinisti söestunud. Saaremaal miiliti sütt tihti ka maa peal. Sõepõletajate tegevust peeti suureks kunstiks, sest puud tuli söeks põletada nii, et õhk juurde ei pääseks. Õhu juurdepääsu korral põlevad söed tuhaks. Tehti ka nii, et umbes 2 m pikkused pakud laoti miiliauku ja kaeti keskelt liivase mullaga. Siis tehti pakkude mõlemasse lahtijäänud otsa tuli. Kui pakud olid otstest juba söestunud ning eeldati, et tuli ulatub juba keskele, kaeti ka otsad liivaga kinni. Nüüd löödi pehmesse miililage katvasse liiva umbes 10 cm jämeduse teravaotsalise ridvaga augud, kust hakkas välja tulema aurusegust suitsu.

Kõige lihtsamalt sai sütt põletada nii, et miiliauku visati umbes 2 m pikkused puupakud, mis alt põlema pisteti. Kui need olid poolestsadik ära põlenud, maeti auk pealt kuuse- okste ja mullaga kinni ja lasti seista mitu päeva. Sõe põletamiseks võeti kuivad puud, parimaks peeti männipuust sütt. Sütt põletati tavaliselt sügisel ja kevadel.

19. sajandi lõpus hakati sepatööl kasutama kivisütt ning sajandeid kestnud söemiili- mine vajus unustusse. Siiski miilisisid kokkuhoidlikud talumehed oma tarbeks sütt veel 1920.–1930. aastail. Vanad söemiilid on enamasti säilinud mälestustes ja kohanimeses, maastikus viitab nende asukohale kuni poole meetri kõrgune ringikujuline kõrgendik, kus metsakõdu alt võib leida söeräbust mulda.

Talud

Eesti üks vanemaid näiteid on arheoloogide poolt Olustveres väljakaevamistel leitud taluõu. Seal oli olnud 5 hoonet – elamu, saun, ait, sepikoda ja viimasena lisandunud rehielamu. Selles talus elati 12. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandini. Mõned hooned olid mitu korda üles ehitatud.

17. sajandist on kirjeldavaid andmeid Saaremaa talude kohta. Õuedel on nimetatud rehielamuid, ka lahkalamuid ja eraldi rehtesid, aitasid ja neile lähedasi kambreid eraldi ehitisena, lautu ja saunu.

Täpsemaid andmeid leidub alates 19. sajandist. Rehielamu, ait ja laut olid kolm põhilist hoonet, mis pidid olema igas korralikus talus. Peale selle oli taluõuel sageli lattidest suveköök, õueküün, kuur, aganik (hagerik), kartulikelder, sealaut, sepikoda. Kelder ja tall on hooned, mida on seostatud talude päriseksostmisega, misjärel peremehel tek- kis majanduslik võimalus ja huvi püstitada uusi hooneid. Keldrid ilmusidki taluõuele 19. sajandi keskel, esialgu veel harva. Ka hobusetallide ehitamine algas samal ajal.

Õue asukohaks valiti kuivem ja kõrgem, päikesele avatud, juurdepääsetav, kaevu raja- miseks sobiv, põldude ning karjamaade lähedane koht. Ilmakaari arvestati põhiliselt rehielamu paigutamisel. Valdav enamus elamuid paiknes esiküljega lõunakaartesse. Taluõue plaan kujunes vastavalt vajadusele – laudad asusid enamasti selle madala- mas osas, et vältida õue reostamist. Aidad olid enamasti rehemaja kambripoolse otsa lähedal, laudad ja tallid rehealusepoolses õueosas. See sobis kõige paremini ka iga- päevatoimetustele. Sageli oli kambripoolne puhasõu eraldatud laudapoolsest karja- aiast. Loomi joodeti pikast puukünast, kuhu kaevu juurest viis renn, millega vesi juhiti künasse. Viljapuuaiad praeguses mõistes hakkasid tekkima 19. sajandi keskel.

Kõige vanemate talude hulka kuuluvad juba hilisel keskajal soosaartele ja põlis- metsadesse mõisate omavoli või sõdade eest põgenenud vabatalupoegade poolt rajatud

Taluhoone asukohta tähistab veel ainult vundament. RMK, 2007

põlistalud. Sageli ei ole neist talukohtadest muud märki kui sammalde ja kõdukihi kaetud kõrgendikud. Kõrvalhooned nagu ait, kuur, suvekoda, saun toetuvad enamasti suurematele kividele, seega võiksid kivid olla pidepunktiks hoonestuse piiritlemisel. Eraldi tuleks määrata keldri ja kaevu asukoht – nendes leiduv kultuurikiht võib anda lisateavet. Hilisemaid talukohti märgivad vanad sammaldunud õunapuud ja kreegi-võsa, ka sirelid ning visad pihlenela ja lumimarjapõõsad. Vanale talukohale viitavad ka tunduvalt nooremas metsas kasvavad lühikese jändriku tüveosa ja laia võraga põlispuud, mis on varasemalt lagedal kasvanud.

Rõhutada tuleb põliste õuepuude säilitamise tähtsust. Enamasti on nendeks laialehised puud – tamm, pärn, jalakas, künnapuu, saar, vaher, aga ka mänd ja kuusk. Tavaliselt istutati puid ka mingi tähtsündmuse puhul – uue maja valmimisel, pulmade või lapse sünni puhul. Seega on põlistel õuepuudel kultuuri- ja ajalooline tähtsus.

Kui põliste õuepuudena kohtame pärna või künnapuud, võib pea alati kindel olla, et see on istutatud mälestuspuu – need puuliigid levivad ja paljunevad Eestis looduslikult halvasti ja nõuavad viljakat kasvukohta.

Talud on tühjaks jäänud mitmesugustel põhjustel: suurte katkude tõttu, sõdade tagajärjel jm. Põlistest talukohtadest aeti talupoegi välja ka mõisamajanduse tõusuperioodil 18.–19. sajandil. Alustati pooltööstusliku tegevusega – lubja- ja viinapõletamisega – ning eriti viimane tegevusala nõudis uute põllumaade rajamist viljakasvatuse laiendamiseks. Nii tõrjuti talupojad sooservadele ja jäätmaadele. 19.–20. sajandil, kapitalistliku turumajanduse arenedes jäid paljud põlistalud järeltulijateta, sest noored läksid linnadesse paremat elu otsima. Eriti palju jäi põlistalusid maha pärast Teist maailmasõda nõukogude võimu repressiivse põllumajanduspoliitika tõttu.

Hansurahva talu rehemaja Tõugu külas endises Palmse vallas oli ilmselt üks esimesi (ehitatud 1868), kuhu ehitati korstnaga reheahi, mis on tänaseni säilinud. H. Pärdi, 2011

Rehemajad ehk rehielamud

Eesti taluhoonetele oli iseloomulik paksu õlgkattega kõrge kelpkatus, rannikul kasutati katusekatteks ka roogu. 18.–19. sajandil oli taludes üldvalitsev rehemaja, mis koosnes kolmest põhiosast. Hoone keskel asus põhiline eluruum – rehetuba –, sellest ühel pool oli avar majandusruum – rehealune –, teisel pool kamber või kambrid. Köetav rehetuba oli kogu aasta jooksul keskne eluruum, sügisel kuivatati seal parte peal vilja.

Rehetoas oli suur paest või maakivist korstnata kerisahi, mille peal oli soojakogujaks munakividest keris, paiguti ka keriseta umbahi. Kütmise ajal lasti suits välja rehetoa välisukse või rehealusesse viiva ukse kaudu. Rehetoas oli tavaliselt põrandapinda 30–40 m², suurtes taludes isegi 70–80 m².

Saksapärase nimetusega elutoad – kambrid – on hilisemad. Algselt olid need külmad laoruumid, kus suvel ka magati. Hiljem viimistleti see nn puhtaks pooleks, kus erinevalt rehetoa muld- või paepõrandast olid laudpõrandad, vaibad maas, pildid seintel jne.

Rehealusel, mida kasutati majandusruumina, olid suured väravad vilja sissevedamiseks. Seal peksti ja tuulati vilja. Talvel hoiti rehealusel koduloomi, ka olid seal vankrid, reed. Rehealuse juurde kuulus aganik viljajäätmete hoidmiseks. See oli kitsas ruum rehealuse tagaseinas. Rehielamu on Eesti kultuuri ainulaadne ja hindamatu mälestus ning kui vähegi võimalik, tuleks seda ümberehitamisel arvestada. Rehemaja asukohta märgib tavaliselt lisaks soklile ka reheahi.

Aidad

Õuel, elumaja lähedal asuvates aitades hoiti talupere tagavarasid. Jälgi sarnastest hoonetest on Eestist leitud juba 10.–11. sajandi asulakohtadelt. Talus leidis kindlasti vähemalt kaks eri otstarbega aita – vilja ja riiete hoidmiseks. Peale nende olid veel liha-, kala-, õuna-, piima- ja meeaidad, paiguti leidis kirstuaitu riidekirstude tarvis ja magamisaitu (Muhus, Harglas), söögiaitu (Saaremaal).

Et ait suvel ei soojeneks ja toiduained paremini säiliks, tehti liha- ja kalaaida põrand mullast, savist või kivist. Niiskuse vältimiseks ehitati teised aidad maapinnast kõrgemale, toetudes nurkades suurtele maakividele. Seinad tehti ümarpalkidest. Esiseina pikkuselt oli aida ees made ehk aidatrepp. Kahe aida vahel oli sageli varjualune – aidavahelik –, kus hoiti tarberiistu. Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel ehitati liha- ja kalaaitu ka paekivist.

Tavaliselt oli aida esiküljel lai etteulatuv räastaalune, mis toetus ülemiste palkide pikendustele. Kui mademeid polnud, asetati ukse ette suur lame kivi, sageli mõni vana veskikivi, või ehitati kolmeastmeline trepp. Nii on maastikus taluaida kohta markeerimas vaid vundamendikivid nurkades ja trepiase.

Sepikojad

Põhja-Eestis nimetati sama hoonet vana läänemeresoome sõnaga *paja*, uuemal ajal *sepapaja*. 19. sajandil tegi küla sepatöö ära vallasepp, talude päriksostmise järel kujunesid Lõuna-Eestis välja külasepad, Lääne- ja Põhja-Eestis ehitasiid talumehed endale oma sepapajasiid. Enamasti oli sepikoda teistest hoonetest eemal. Paja oli tavaliselt viilkatusega, Põhja- ja Lääne-Eestis sageli ilma laeta maakivi-, paekivi- või palkhoone suurusel 5 × 6 m. Põrand oli tasandatud mullast, katus kaeti sagedamini laudadel, hiljem sindliga, paealadel paeplaatidel, saartel ka õlgedel või rooga. Raua kuumutamiseks ehitati ääs. Tagaseinas tulepesa kohal oli nelinurkne ava, kust visati välja räbu. Lääne-Eestis olid sepapajad korstnaga, mujal mitte – korstna asemel oli katuses suitsuluuk.

Sepikojas oli lõõts ja pakule kinnitatud alasi ning kruustangid. Sõetagevara hoiti eraldi söekambris. Valgustamiseks oli luugiga suletav ava või klaasitud aken. Tavaliselt oli sepikojal ühe poolega uks, kuid suurematel oli ka kahe poolega uksi, kust sai vankri jm põllutööriistu sisse tuua. Lääne-Eestis ja saartel ehitati kohati paja kokku suveköögi, harvem ka saunaga üheks hooneks. Lõuna-Eesti külaseppade sepikojad olid sageli ühe katuse all elamuga.

Saunad

Saun on iidne ehitis kogu Euraasia ja Põhja-Ameerika parasvöötmes. Soome-ugrilastele on omane leilisaun. Vanemad teated saunadest Eestis pärinevad 13. sajandist. Eestis olid saunad väga laialt levinud, välja arvatud päris suurel alal Lääne-Eestis ning Harju- ja Järvamaal, kus nad puudusid – seal pesti ja viheldi rehetoad.

Enamasti ehitati saunad ümarpalkidest, üheks seinaks oli tavaliselt saunaahju tagakülg. Varem olid saunad üheruumilised, hiljem oli tavaline eesruum ning pesemise (vihtlemise) ruum. Lagi tehti tihti lõhestatud palkidest, mille vahed topiti samblaga nagu seinadki. Varasem muldpõrand kaeti hiljem laudadel või kaeti saunaskäimise ajaks paari sületäie põhuga. Pesemiseks oli tagaseinas umbes meetrikõrgune lava ja selle ees kinnine pink. Esines ka saunu, mille lagi oli kaetud mullaga või mätastega soojapidavuse tõstmiseks. Korstnaid hakati saunale ehitama alles 19.–20. sajandi vahetusel, kuid suitsusaunu leidub veel praegugi. Saunas oli suur kivikeris, mis köeti kuumaks, seejärel õhutati saun suitsust ja mindi pesema. Seal olid ka õrred, veetoober, pingid, künad, vannid ja leiliviskamise riistad. Vett soojendati suures pajas kerisel või ahjuesisel koldel. Mõnel pool suitsetati saunas liha ja vilja, vannutati villast riiet ja tehti muid töid. Saaremaal ja Muhus hoiti talvel saunas lambaid.

Lisaks vihtlemisele ja pesemisele saunas ka raviti – pandi kuppe ja tasuti (maseeriti) lihaseid. Kõige tähtsam toiming saunas oli aga sünnitamine. Võib öelda, et kõik meie esivanemad alustasid oma eluteed suitsusaunast.

Vanad paekivikeldrid pakuvad varje- ja pesapaika paljudele loomadele. RMK, 2008

Keldrid

19. sajandil hakati mõisate eeskujul taludesse ehitama kivikeldreid, millel oli palk- või kivivõlvidega lagi. Keldri ees oli väike esik. Kelder oli tavaliselt pealt kaetud mul- lakihiga ning sinna peale kasvas ajapikku rohi ja isegi põõsad, nii et keldrist kujunes omapärane looduslik küngas keset taluõue. Uksesepised tehti silmapaistvad ning turvalised. Suuremates taludes ehitati eraldi kelder puuviljade (õunte) säilitamiseks. Omaette keldritüüp oli ka jääkelder, mida kasutati jõukamates taludes piima jahutamiseks vajaliku jää säilitamiseks.

Lõuna-Eestis oli mõnikord keldri peal ait (keldripealik), mis oli ehitatud kivist või puust. Mõnikord oli keldri peal ainult paari palgi kõrgune ruum (keldrilakk). Hoone esiseinad tehti mõnikord ka tellistest, silluseks oli tihti ühes tükis väljaraiutud kivi, millesse võis olla raiutud ka aastaarv ning peremehe nimetähed või nimi. Eriti kauneid, muustrilise esiküljega (keldripale) kivikeldreid tehti Muhus, kus müüris vaheldus sinakasmust maakivi ja helehall paas või dolomiit.

Püstkojad, maakojad

Seda hoonet nimetati ka hirreköök, koda, pilukoda, pinukoda. Viimati kasutati püstkoda- sid suviseks söögitegemiseks, paiguti ka käimlana. Allosas oli latte tihedamalt, üleval hõredamalt, et suits läbi pääseks. Allosas oli ringina laotud mättad ja kivid. Sageli oli ka uks olemas, mis keetmise ajaks eest ära tõsteti. Latid seoti ülalt kokku vitstega ja kaeti kuuse- või kasekoorega. Püstkoja keskel oli kolle, mille kohal rippus puukoogu või ahelate otsas pada. Tulekolle oli piiratud kividega või hoburauakujulise madala müüriga. Rannakülades tehti püstkodasid ka vastamisi asetatud paadipooltest. Hävi- nud ehitise kohta võib tähistada veel vaevuaimatav kividest ring tuleaseme ümber.

Püstkoja otsene järglane on kivist või palkidest ehitatud suve- ehk õueköök, mis saartel oli sageli saunaga ühe katuse all. Suveköögis tehti suvel süüa, samuti õlut, pesti pesu, soojendati saunavett, valmistati loomatoitu. Vahel oli sees ka söögilaud.

Maakoda oli pooleldi või täielikult maasse kaevatud ning mulla ja mätastega kaetud latt- või palkkatusega köetav ruum. Enamasti kasutasid seda üksikud vallavaesed või kehvikud elamiseks või saunana. Maakoda võis olla ümmarguse või nelinurkse põhi- plaaniga. Rannal kasutati neid ka kalamajadeks, kus ööbiti ise või säilitati saaki.

Suitsuahjud

Suitsutamine on soolamise kõrval üks vanemaid toiduainete säilitamise viise. Rannaladel suitsutati kalu, kõige rohkem lesta, tuulehaugi, räime ja kilu. Kuumsuitsetamiseks ehitati rannakülades pea igas talus 15–30 cm läbimõõduga raudkividest alaline suitsuahi. Suuremad kivid pandi alla, väiksemad peale. Sellise ahju ringikujuline või neljakandiline alus oli 60–70 cm kõrge ja läbimõõt 1,5 m. Seda nimetati ahjukeriseks. Selline suur keris tagab vajaliku soojusmahtuvuse ja hajutab kuumust. Keris aitab vältida ebaühtlasest põlemisest tekkivaid järske soojuse kõikumisi, sellele ladestub ka põlemisel tekkinud tõrva kahjulikum osa. Kerise peale ehitati tavaliselt puust neljakandiline korsten, kuhu riputati traatide peale kalad. Pika maa-aluse kanaliga külmsuitsu ahjusid ehitati külades harva. Külmsuitsutust tehti tavaliselt suitsusaunades või roovialustes. Sellistest suitsuahjudest on tavaliselt alles jäänud ahju meenutav üksik kivikuhik.

Väravad

Õue- ja aiavärv oli paari meetri laiune, ühele küljele lahtipööratav ning koosnes kahest püstpiidast ja hõredalt nende vahele kinnitatud rõhtlattidest, mida tugevdas üks või kaks kaldset sõlgpuud, mõnikord ka püstpuu värava keskel. Väravakand oli väravaposti külge kinnitatud vitsvõrude või sagaratega, lahtikäiv ots suleti vitsvõru, pulga, puuriivi, haagi või lingiga. Lääne-Eestis olid väravapostid kõrged ja ülal ühendatud ristpuuga.

Ka väga lihtsad väravad lisavad talu välisilmele palju juurde. Antsu talu Mäla külas Muhus. H. Pärdi, 2007

Värvaposte tehti ka tahutud kividest, mis on paiguti praegugi alles. Põllu- ja karjamaa-aedades oli sageli värava asemel mulk, mis suleti ükshaaval mahavõetavate või kõrvalelukatavate rõhtlattidega.

Värvate tarind oli kõikjal enam-vähem ühesugune, kuid kujunduses oli piirkonniti ja taluti suuri erinevusi. Värvate kujundamine sai erilise hoo sisse 1930. aastate kodukaunistamishoogtöö käigus. Metsades, peresurnuaedade, mõisate ratsaparkide, kabelite kunagisel asukohal võib leida erinevaid kivist värvaposte või värvakatkeid.

Tuule- ja vesiveskid

Vanimad tuuleveskid olid ühele või kahele talule kuuluvad pukktuulikud, eriti palju oli neid saartel ja Lääne-Eestis. Ainuüksi Saare- ja Muhemaal oli 18. sajandi lõpul kokku 400 tuulikut ehk iga seitsme pere kohta üks. Aastatel 2004–2005 oli Muinsuskaitseameti loenduse järgi seal säilinud 161 veskit või nende jäänust.

Pukktuulikud paiknesid sageli külade lähedal kõrgematel kohtadel hulganisti koos. Kahekorruselist pukktuulikut kõrgusega umbes 3 sülda (6 m) kandis püstvõll läbimõelduga 0,5 m, mille ümber oli kuhjatud kivijalg. Ülal oli emapuu, mille küljes oli keretarind koos püstlaudadest seinte ja viilkatusega. Tiivavõlli küljes olev suur hammasratas vedas ülemise värtnaga ringi püstvõlli, mille alumisele otsale kinnitatud suurratas pani pöörlema veskikivid.

Hollandi tuulikuid hakati taludes mõisate eeskujul ehitama peamiselt 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Enamasti olid need kivikere ning pööratava pea ja tiibadega pukktuulikuist palju suuremad tuuleveskid. Neid ehitati ka puust kaheksakandilise tüvipüramiidi kujulise kerega. Rannaniitudel ja -karjamaadel leidub sageli pukktuulike jäänuseid – kivikuhjatisi, mille keskel on mõnikord säilinud emapuu.

Vesiveskeid (vanem nimi *vesikivi*), mille kohta on Eestist andmeid juba 1250. aastast, leidis vastupidi tuulikuile arvukamalt Lõuna-Eestis. Vesiveskeid oli kahte tüüpi: ühel juhul pani vesiratta pöörlema ülaltpoolt langev vesi – need on pealtvooluveskid –, teisi käivitas altpoolt läbivoolav vesi – altvooluveskid. Esimesi sai ehitada seal, kus maastik võimaldas vett kõrgemale paisutada, teised sobisid tasasemale maale. Enamus veskikooneid olid õlgkatusega üheruumilised (nim. veskikoda) ümarpalkehitised.

Väiketalundid (vabadiku- ja popsikohad, asundus- ja asunikutalud)

Erinevalt põlistaludest, mis asuvad enamasti lagendikel kõrgematel kohtadel ümbritsetuna põldudest, leiame popside ja vabadike eluasemeid metsaservadel, soode ja rabade ääres kuivemal põndakuil, mõnikord väikesel rabasaarel või sootaguse heinamaa servas. Popsitalude asukohti on sageli raske määrata, seal võib näha olla ainult mõni kivi, sest tavaliselt puudus popsimajal vundament. Sageli ei olnud seal ka kõrvalhooneid ega kaevu ning vett saadi lähedalolevast allikast või ojast. Seega võib popsisaunade asukohti leida kohalikke inimesi küsitledes. Popsikohtade asemeid võib leida ka suurtalude ääremail, sest oli tavaline, et peremehe või perenaise vallalisele õele-vennale või muule sugulasele ehitas peremees talu servaalale väikese maja.

Sarnaselt popsisaunadele võib metsades leida veel mõisa moonamaju. Moonamajad ehitati tavaliselt mõnele mõisametsa lagendikule, sest kallist põllumaad nende jaoks raisata ei saanud. Kuna seal elasid ilma varanduseta, ringirändavad mõisamoonakad, olid neil ka rahvasuus asjakohased nimed näiteks *Vaksal*, *Valge kirp*, *Patamõisa* jt.

Metsades võib leida ka mahajäetud asundusi, mis loodi riigi eestvõttel ja rahalise toel 1920.–1930. aastail. Need asundustalude kogumid rajati tihti liigniisketele, viletsa

Oidrema sooküla Lihula ligidal on üks näide mahajäetud uudisasundustest. H. Pärdi, 2007

ühendusega ja põllumajanduslikult perspektiivitutesse paikadesse, seetõttu jäid paljud neist pärast Teist maailmasõda tühjaks.

Pärast Vabadussõda ja maareformi, millega mõisamaad jagati laiali, loodi endistele mõisapõldudele kümneid tuhandeid uusi talusid. Need väheldased nn asunikutalud elasid nõukogudeaegse repressiooniaja üle paremini kui suured põlistalud. Seepärast on neid ka vähem hävinud.

Muud pärandkultuurimälestised maastikus

Kuna poollooduslikud kooslused hõlmasid varem suure osa Eesti pindalast ning maa-asustus oli võrdlemisi ühtlane ja tihe, oli neil ka palju suurem sotsiaalne tähendus kui praegu. Võib leida ajalooüldmuse ja ajalooliste isikutega seotud paiku ja alasid. Nii on ajalooürikutes märgitud kogukonnametsi, jaanitulekohti, teadlaste poolt uuritud metsa-, niidu, või looalasid. Metsaheinamaadel on olnud sõdade ajal pao- ja pelgupaiku, ka leidus seal metsavennapunkreid. Isegi kõrtse on olnud jõeluhtadel ja talveteede ääres, kuhu inimesed tulid ainult kaks korda aastas – paariks nädalaks heinateole ja talvel heinte äraveoks. Kõrtsi nimigi oli siis vastav – näiteks Heinakõrts Läänemaal Kullamaa vallas.

Tuntud on veel mõisate ratsa- ja jalutuspargid, mis rajati tavaliselt ilusamatesse puis-niidulaadsetesse metsadesse. Piirkondades, kus oli kombeks ajada puskarit, tuntakse tihti mitme inimpõlve jooksul selleks kasutatud kohti – needki on omaaegse elamiskultuuri osa. Kivirikastel loopealsetel või karjamaadel võib leida omaaegsed kiviraidurite töökohti, kus tahuti veskikive, loomajoodukünasid, väravaposte jms.

Kohanimed

Valdava enamiku inimeste elu kulges põldude keskel, heina- ja karjamaal, metsas, rabades ja soodes, jõgedel-järvedel ning siin oli vaja väga täpselt teada paikade nimesid, kus tegutseti. Nii olid oma nimed põldudel, heinamaadel, metsatukkadel, jõekäärudel, küngastel, orunõlvadel, karjamaadel, suurtel kividel jne. Tavaliselt ise-loomustavad nimed neid kohti ühel või teisel moel, näiteks: *Tagapõlde* (ka talunimi),

Karusekose, Rebaseaugu mets, Jõulumets (sealt toodi jõulukuuski). Mõnikord oli koht seotud pärimusega: *Hiiemäe, Verepõllu, Piksemäe heinamaa, Katlahaud*. Osa paiku on saanud nime seal elanud loomade ja lindude järgi: *Karukõrve, Huntaugu, Käopalu mets, Määra mägi, Kuresoo raba* jne. Mõnikord peegeldasid kohanimed seal toimunud sündmusi: *Põlendmaa, Lagenõmme* (kunagiste metsapõlengute kohad), *Võllamägi, Tülimets* (piiritülid naabritega). Kohanimed näitavad metsas tehtud töid, näiteks *Alesmaa, Alemaa, Alepõllu* viitavad alepõllundusele. *Matsimurru, Tagamurru, Tulimurru* näitavad kohti, kus metsa töötati üles murruna, tavaliselt lepikus, kus rinnakõrguselt maharaiutud puude kännud olid juba järgmisel aastal nii pehmed, et juuriti ja tehti põlluks. Kohanimed iseloomustasid ka sealseid elanikke: *Peressaare, Pärnassaare, Mõurassaare, Kronkssaare*. Erilist tähelepanu tuleks pöörata metsavahtkondade nimede talletamisele, kuna need enamasti ei olnud seotud külade, vaid metsaosade pärimusnimedega: *Lagenõmme, Liivamänniku, Mägede, Mustassaare, Puujala, Eruheina, Tagametsa, Pärtliaia, Seljametsa* jne. Seoses riigimetsavahtkondade kaotamisega võivad kaduda ka ajaloolised nimed.

Vanu kohanimesid võib leida ka vanadelt mõisa- ja kroonukaartidelt. Vanematelt inimestelt võib kuulda kohanimesid, mida nooremad põlvkonnad üldse ei mäleta. Et andmed oleksid usaldatavad, tuleks ühe koha nimesid küsitleda vähemalt kahelt-koltelt inimeselt. Kui ühel kohal on mitu nime (ametlik, rahvakeelne, pilkenimi), siis tuleks viidata ka rööbiknimedele.

NÄPUNÄITEID JA SOOVITUSI PÄRANDKULTUURI HOOLDAMISEKS

Jürgen Kusmin

Hooldamine

Kuna poollooduslike koosluste kujunemine on tihedalt seotud inimtegevusega, siis leidub seal ka eri aegadest pärit pärandkultuurimälestisi, alates jälgedega muinaspõldudest kuni heinaküünini. Kõik need märgid väärisksid poollooduslike koosluse hooldamise käigus tähelepanu. Kuidas ja mil määral mälestisi korrastada, sõltub juba igast konkreetsest asjast ja omaniku eesmärkidest. Loomulikult oleks parim lahendus taastada huviväärsed mälestised algkujul, ent enamasti puuduvad selleks majanduslikud võimalused ja otsene vajadus. Järgnevalt ei ole tegu lõpliku loeteluga võimalikest meetmetest, iga objekt on ainulaadne ning nõuab eri lähenemist. Et mälestis oleks hooldatud arukalt ja tulemus rahuldaks ka tegijat ennast, siis tuleks tegevused eelnevalt korralikult läbi mõelda.

Tegevuse kavandamine

Kõik algab eesmärgist. Eesmäärke võib olla laias laastus kolm: aeglustada mälestise hävimist, näidata seda kui huviväärsust või hoopis taastada esialgsel kujul. Lisaks omaniku nägemusele on oluline hinnata ka oma võimalusi (aeg, raha, oskused, töövahendid jm) ning asukoha ja seisundi sobivust seatud eesmärkidega. Mälestise eksponeerimine teistele huvilistele on mõttekas tihedama liiklusega tee ääres, aga ilmselt mitte metsatihnikus; heinaküüni taastamine on küsitav, kui hoone katus on juba sisse langenud ja seinad pehastunud. Ettevalmistuste käigus tuleb kontrollida ka võimalikke muinsus- ja looduskaitselisi piiranguid ning vajadusel pidada nõu piirkonna muinsuskaitseinspektori või keskkonnaametnikuga.

Talgute korras pärandkultuuri objektide hooldamine tugevdab sotsiaalselt ka kohalikku kogukonda. A. Kuruson, 2005

Ümbruse puhastamine võsast

Võsaraie on poollooduslike koosluse peamine taastamisvõte ja esmane ka pärandi-objekti hooldamisel. Pealekasvanud võsa varjab vaated objektile ja objektilt, puude juured lõhuvad kivimüüre ning lehevaris katab ajapikku inimtegevuse märgid. Ots-tarbekas on neid töid teha poollooduslike koosluse üldhoolduse käigus. Võsaraiel tasub säilitada üksikuid noori kõvalehtpuid (tamm, saar, vaher, ka pärn), millest võiks kasvatada uue põlispuude põlvkonna eakate väärispuude asemele. Seejuures ei pea sihvakas tüvi või korrapärane võra olema puude valikul ainumääravaks. Olulisem on puukeste elujõud ja vigastuste puudumine. Puud tuleks tähistada vaiaga, et vältida nende ekslikku hävitamist tulevikus.

Poollooduslikel kooslustel raiutud võsa tuleks põletada. Seda peab tegema kindlasti väiksema tuleohuga ajal – enne kevadist kulukuivamist või pärast värske rohukatte tekkimist ning pärast vihma. Raiutud võsa võiks enne põletamist lasta mõne nädala või kuu hunnikus kuivada, siis on töö lihtsam. Samas tuleb vältida lindude pesitsusaega, sest kauem seisnud oksahunnikuis võib leiduda juba linnupesi. Kui on piisavalt tööjõudu, võiks võsa põletada juba kohe, raietöö käigus.

Vaadete avamine

Mälestise ümbruse puhastamine võsast on tähtis ka sellepärast, et see oleks maastikus nähtav. Poollooduslikel kooslustel leiduvate talude ja muude hoonete jäänused on üldjuhul kõrgemad künkad. Seal võib lisaks kodumaataimedele kasvada ka taluaedade ilu- ja marjapõõsaid (sirel, pihlenelas, ebajasmiin, sõstrad, karusmarjad jm). Selliseid maastikku ilmestavaid põõsaid võiks piirata ja jätta osaliselt kasvama. Raie tulemusena peab saama vabalt ümber objekti liikuda ning seda igast suunast vaadelda. Erilise tähelepanuga tuleb talukohtades suhtuda kaevudesse. Ilma raketeta lahtised kaevu-augud on ohuks nii kariloomadele kui ka juhuslikele uitajatele. Tähelepanuväärsete salvedega suuremate ja sügavamate kaevude puhul tasub kaaluda palkidest rakete taastamist. Ka kaevukoogu püstitamine lisab maastikku ilu.

Rohumaa on niidetud, kuid vana heinaküün upub võssa. Inimese sekkumine aitaks ainulaadse palkehitise veel päästa. RMK, 2006

Müüride ja kivikuhjade puhastamine

Müüritiste puhastamisel varisest tuleb käituda mõõdukalt. Kindlasti on taunitav kivide puhastamine samblast ja samblikest. Nende kahjulik mõju müüritistele on puujuurte kahjustava toimega võrreldes peaaegu olematu. Sageli on kivid elupaigaks haruldaste liikidele. Pikemate kiviaedade võsast puhastamisel võiks säilitada mõne müürilõigu algsel kujul. Ühelt poolt loome nii võrdluse korrastamiseelse seisundiga ja teiselt poolt säilitame elukoha kiviaias pesitsevatele liikidele. Võsa raiumise aja valikuks on teada rahvatarkus, et vanas kuus (kuu viimane veerand) raiutud võsa ei kasva nii kiiresti tagasi. Aasta jooksul on parim võsaraiumise aeg augusti teisel poolel, kui varuained talveperioodiks pole veel hakanud juurestikku kogunema. Karjatatavatel poollooduslikel kooslustel kahjustavad loomad kiviaedu ja vundamente neil ronides. Sellisel juhul võib kiviaiaga piirnev põõsariba olla sellele hoopis kaitseks.

Kiviaedade taastamine

Sajandite jooksul on kõikjal Eestis rajatud kiviaedu. Ehitusmaterjalina on kasutatud raud- ja paekivi või mõlemat, sõltuvalt sellest, millist kivi leidis piirkonnas. Kiviaedu on rajatud kõlvikupiirdeiks, piiritlema külatänavaid või kaitseks viljapuuaedadele. Põhjaliku ülevaate kiviaedadest ja nende hooldamisest leiab Põllumajandusministeeriumi poolt välja antud trükisest „Kiviaia rajamine, taastamine ja hooldamine” (Lukas ja Rennu, 2005). Olulisemad soovitused sealt:

- kiviaia ladumisel tasub kindlasti kasutada lähiümbruses leiduvaid kive, nii säilitatakse aia algupärane ilme;
- kiviaiale ei tehta vundamenti, kivid laotakse otse pinnasele;
- ladumisel tuleb jälgida, et ülemised kivid alumisi välja ei kiiluks, iga kivi peab kindlalt toetuma vähemalt kolmes kohas, vuugikohad ei tohi püstsuunas kattuda;
- taastamisel tuleb jälgida vana aia ladumismustrit.

Müüritiste kindlustamine nõrgvee vastu

Kunagised lubimördiga laotud müürid on eriti tundlikud sademevee suhtes, sest vee mõjul muutub sideaine pudedaks ja uhutakse kivide vahelt välja. Edasi on varingud ja objekti hävimine juba paratamatud. Eelnevalt võsast ja varisest puhastatud müüriosa tasub taastada vastavalt tegija oskustele ja lagunemisastmele. Eesmärgiks ei peaks seadma täielikku taastamist, vaid tähtsam on peatada müüri lagunemiskäik. Looduskivimüüri ladumine nõuab eelnevaid kogemusi ja teadmisi-oskusi, ent kivimüüride taastamine on igati kiiduväärt tegevus. On oluline teada, et lubjakivimüürides saab sideainena kasutada vaid lubimörti, sest erineva niiskussuhtivuse tõttu tsementmört pigem kahjustab senist seisundit. Teise võimalusena kasutatakse kivimüüri kindlustamist ka vuukidesse löödavate kivikiiludega.

Tsemendimörti kasutatakse müüride pealmise osa katmiseks. Segu tuleb teha suurema tsemendisisaldusega kui tavaliselt, sest see lisab ilmastikukindlust. Tuleb jälgida, et betoonkattele ei jääks vettkoguvaid lohkusid, ning seda, et kogunev sadevesi ei saaks uuesti valguda müüritise sisse. Viimasel ajal on hakatud soovutama ka müüride katmist murukatusega. Täpsemaid juhiseid selle kohta leiab Muinsuskaitseameti trükisest „Muinsuskaitse aastaraamat 2005”.

Ilmastik lagundab katmata maakivimüüre järjepidevalt – kuidas seda peatada, sõltub omanikust. RMK, 2008

Varikatuse rajamine objekti kohale

Ilmastiku meelevaldselt olevate väiksemate ja lagunemisaltide objektide (lubjaahjud, mantelkorstnad, reheahjud) puhul tasub kaaluda varikatuse ehitamist. Ehitamise otstarbekust hinnates tuleks arvesse võtta objekti seisukorda ja varikatuse sobivust maastikku. Varikatuse põhieesmärk on kaitsta objekti ennekõike sadevee eest, sellepärast piisab lihtsast, postidele toetuvast katusest. Nii on objekt igast küljest endiselt hästi vaadeldav. Et tarind oleks ka välimuselt kena, tasub selle kavandamisel nõu pidada arhitektiga.

Kandetarindiks sobib kooritud ümarpuit, et ehitis peaks tormituultele ja lumekoormale vastu. Immutatud puitmaterjali kasutamine pikendab tarindi eluiga, ent see läheb tunduvalt kallimaks. Kindlasti tuleb püstpostid maasse kaevata ja/või ankurdada. Selleks tuleb kividega täidetud auku valada betoon ning sinna paigutada postide kinnitamiseks aukudega raudlatt. Äärmise abinõuna võiks katuse kinnitada tugitrossidega. Katuse katmisel tuleks eelistada looduslikke materjale (sindel, laast, kimm või laud), aga lähtuda tuleb ennekõike võimalustest. Katusematerjali immutamine loodusliku tõrvaga või muu puidukaitsevahendiga on kestvuse tagamiseks vältimatu. Varikatus annab võimaluse rajada sinna alla ka puhkekoht.

Objektide hooldamisel ja esmasäilitamisel tuleb tegevusi hoolikalt kaaluda ja kindlasti nõu pidada asjatundjatega. Külades elab vanu ehitusvõtteid valdavalt mehi, kes oskavad anda häid soovitusi. Oskusteavet eriküsimustes leiab ka Eesti Vabaõhumuuseumist, Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia rahvusliku käsitöö osakonnast ja Muinsuskaitseametist.

Nii poollooduslike koosluste kui ka pärandkultuuri hooldamisel tuleb jälgida, et ei rikutaks ega eemaldataks objekti. Seda võib teha ainult Keskkonnaameti eelneval kirjalikul nõusolekul ning tingimusel, et poollooduslike koosluse loodus- või muinsuskaitse väärtus suureneb. Nõu saamiseks tasub pöörduda Keskkonnaameti maahoolduse spetsialistide poole.

Taustateabe hankimine

Kui objekti hooldamine on juba käsile võetud, siis võib tekkida huvi ka selle ajaloo ja kasutusala täpsema tundmaõppimise vastu. Kui aga plaanitakse objekti ka teistele näidata, siis on sellise lisateabe omamine vältimatu. Peamised allikad võib jagada kolmeks: kohalikud elanikud, ajaloolised kaardid, arhiivid ja muud mäluasutused ning kirjandus. Ühe või teise objekti lugu teatakse kõige paremini kohapeal, lisa võib leida ka arhiividest või koduloouurimustest. Mingist rajatisest ja selle otstarbest ettekujutuse saamiseks on abiks hulk pikemaid ja lühemaid uurimusi, millest valiku leiab käesoleva raamatu lõpust.

Kohalikud elanikud

Olulisimad teabeallikad on kohalikud põliselanikud. Vestlused nendega võimaldavad talletada seni suuliselt edastatud teabe – seega on tegu olulisima ja peamise andmeallikaga. Vestluseks vanemate inimestega tuleb varuda aega, abiks on suunavad küsimused. Tulemuslik on jätkata vestlust mõne päeva või nädala pärast, siis on küsitlertaval olnud aega meenutada ja eelnevalt räägitut täpsustada. Et midagi kaotsi ei läheks, tuleks vestluse käigus pidevalt märkmeid teha. Teine, moodsam võimalus on vestlus salvestada – nii tekib võimalus seda hiljem põhjalikumalt kuulata ja vajadusel kirja panna. Vormistatud pärimusi ja salvestisi võtab meelsasti oma kogusse Eesti Kirjandusmuuseum.

Uurimistöö käigus võib suurt abi saada vallavalitsustest. Sageli on just valla maakorraldaja piirkonda kõige paremini tundev inimene ning sotsiaaltöötaja oskab vestluseks soovitada teadjaid põliselanikke. Vestelda tasub ka piirkonna koduloo huvilistega, kes oskavad uurijat juhatada teiste teadjate inimeste juurde. Nad on elavaks sidemeks möödanikuga ja sellistel kohtumistel tehtud märkmed tasub hoolikalt talletada.

Vanad kaardid

Paiknemine geopoliitilistel piiridel on andnud Eestile muuhulgas suurepärase valiku kaardimaterjali. 19. sajandi ja varasemate sajandite maastikupildist saab ülevaate mõisa-kaartide vahendusel. Need on hoiul Eesti Ajalooarhiivis Tartus. Arhiivi koduleheküljelt (www.eha.ee) leiab otsingumootori abil kaartide registri ja halduspiiride kaardirakenduse Kupits, mis võimaldab kindlaks teha huvipakkuva piirkonna kuuluvuse vastava mõisa alla. Need abivahendid aitavad teha ettevalmistustööd enne arhiivi minekut.

Teaberikkad on 20. sajandi alguse Vene tsaarivalitsuse 1-verstane kaart ja Nõukogude perioodi algusaastate topograafilised kaardid (ka Eesti Vabariigi 1930. aastatel valminud nn kauriväe kaart, mis katab paraku vaid osa Eestimaast). Selle kaardi leiab digitaliseeritud kujul Maa-ameti kaardiserverist (xgis.maaamet.ee) ajalooliste kaartide rakendusest. Detailirohke abivahend on ka skemaatiline katastrikaart eelmisest iseseisvusajast, mida võib leida samast.

Ajalooliste kaartide seostamine tänapäevase situatsiooniga annab võimaluse tajuda maastiku muutusi ja määratleda kultuuriliselt väärtuslikemaid alasid – Lahe küla mõisakaardil 1856. aastast. EAA.1324.1.590

Arhiivid ja teised mäluasutused

Kindlasti on vaja tutvuda arhiivimaterjalidega nii Eesti Riigiarhiivi allarhiivides kui ka muuseumides (esmajoones Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum, kohalikud muuseumid) ja paikkonna ajaloo kohta ilmunud kirjandusega (sh käsikirjalised uurimused). Väga oluline on, et fikseeritaks kõikide leitud dokumentide, kaartide või muude andmete leiukohad: millises arhiivis, muuseumis või raamatukogus need asuvad, lisaks arhivaalide (s.o kaartide, raamatute, dokumentide) fondi, nimistu ja säiliku numbrid. See võimaldab hiljem samu asju kergesti leida, vajadusel uuesti kopeerida või andmeid täpsustada.

Väga väärtuslik informatsioon on korjatud Eesti kihelkondadest 1920.–1930. aastatel Tartu Ülikooli üliõpilaste poolt. See on praeguseks juba üle pooleteise sajandi vanune suuline pärimus (küsitleti põhiliselt vanemaid inimesi). Kihelkondade kaupa koondatakse seda materjali leheküljele www.folklore.ee/radar. Huvitavat võib leida veel Eesti Rahva Muuseumi kogudest (erinevad eestlaste elu-olu käsitlevad küsitluslehed, võistlustööd, muuseumile saadetud mälestused) ja Eesti Vabaõhumuuseumist. Kindlasti tuleks läbi vaadata maakonnamuuseumide materjalid.

Kokkuvõtteks tuleb öelda, et pärandkultuuri uurimine ei lõpe kunagi, sest uusi, kirjeldamata asju jätkub avastamiseks veel kauaks.

Mälestiste eksponeerimine

Poollooduslik kooslus koos sealsete pärandkultuurimälestistega on suur väärtus. Edasi sõltub juba omanikust, kas ta väärtustab seda enda jaoks või tahab ta neid väärtusi ka teistele näidata. Ka siin algab kõik eesmärgist ja võimalustest. Töomahukam ja keerukam on õpperaja tegemine: teemapüstitus, pikkus ja maaomand õpperajal, üldsuse teavitamine rajast, selle edasine hooldus – need on peamised esilekerkivad küsimused, mis ei tohiks hirmutada alustamast, aga vajavad läbimõtlemist enne teotamist.

Lihtsam võimalus on üksikobjekti tähistamine või kogu hooldatava poolloodusliku koosluse esiletoomine. Lihtsa A4 suuruses teabetahvli kujundamine on tehtav ka tavalise kontoritarkvaraga, ilmastikukindlale alusele trükkivad materjale kõik reklaami- bürood. Teksti koostamisel tasub nõu pidada kohalikku kodu- ja looduslugu tundvate inimestega. Suurematelt teedelt viitamiseks piisab lihtsast puitsildist talu ja mäes-

Sarnaselt talukohtadega väärivad tähistamist ka pärandkultuurimälestised. RMK, 2007

tise nimega, näiteks "Aru talu lubjaahi". Tõsistele huvilistele piisab sellisest teabest. Tehtust tuleks kindlasti teavitada kohalikku kooli, sest koduloo väliõpe on tõhusam kui klassitöö. Samuti tuleks teatada kohalikku omavalitsusse, et valda on eraalgatuslikult rajatud uus huviväärsus.

RIIKLIK MUINSUSKAITSE JA MAAKULTUURIPÄRAND

Heiki Pärdi

Muinsuskaitsekorraldus

Kultuuripärandi kaitse alase tegevuse õiguslikuks aluseks on muinsuskaitseseadus. Seadus sätestab muuhulgas n-ö riikliku mälestise¹ mõiste ja selle liigid: mälestis on riigi kaitse all olev kinnis- või vallasasi või selle osa või asjade kogum või terviklik ehitiste rühm, millel on ajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, linnaehituslik, arhitektuuriline, kunstiline, teaduslik, usundilooline või muu kultuuriväärtus, mille tõttu see on käesolevas seaduses sätestatud korras tunnistatud mälestiseks.

Mälestised jagunevad kinnis- ja vallasmälestisteks vastavalt asjade kinnis- ja vallasasjadeks liigitamisele.

Kinnismälestiseks võivad olla järgmised asjad või asjade kogumid:

1. muinas-, kesk- ja uusaegsed asulakohad, linnused, pelgupaigad, kultusekohad, matusepaigad, muistsed põllud, lohukivid, teed, sillad, sadamakohad ja töödusega seotud kohad;
2. kunsti- ja kultuuriloolise väärtusega tsiviil-, tööstus-, kaitse- ja sakraalehitisid ning nende ansamblid ja kompleksid;
3. teaduse, tehnika ja tootmise arengut kajastavad ehitised;
4. monumentaalkunsti teosed;
5. ajaloolise väärtusega ehitised, mälestusmärgid, kalmistud, paigad (maa-alad) ja pargid;
6. veealused uppunud vee-, õhu- ja muud sõidukid, nende osad või nende kogumid koos nende all asuva veekogu põhjaga ning lasti või muu sisuga.

Vallasmälestiseks võivad olla järgmised asjad või asjade kogumid:

1. kinnismälestisest eemaldatud osad;
2. arheoloogilised leiud, etnograafilised ja ajaloolised asjad ning nende kollektsioonid;
3. kunsti-, usundi- ja kultuuriloolise väärtusega kujutava ja tarbekunsti teosed ning nende kollektsioonid;
4. teaduse, tehnika ja tootmise arengut kajastavad masinad ja seadmed.

Sisuldasa liigitatakse mälestisi arheoloogia-, ehitis-, kunsti-, tehnika-, tööstus- ja ajaloomälestisteks.

Veealuseks mälestiseks võivad olla sise- ja piiriveekogudes, sise- ja territoriaalmeres ning majandusvööndis paiknevad asjad või asjade kogumid.

Lisaks üksikmälestistele võimaldab seadus moodustada muinsuskaitsealasid. Muinsuskaitsealaks võidakse tunnistada kultuuriväärtusega ajalooline asula või selle osa või looduse ja inimese koostegevuse tulemusena kujunenud ala.

Muinsuskaitseala võib koosneda kinnismälestistest või kinnismälestistest koos teiste asjadega, mis koos maa-ala ja loodusasjadega ning tänavavõrgu, hoonestuse ja kinnistustruktuuriga moodustavad kultuuriväärtusliku terviku.

¹ Üldkeeles on mälestise tähendus laiem ja ebamäärasem, seepärast ei ole põhjust seda ka n-ö mitte-riiklikest mälestistest rääkides iga hinna eest vältida.

Mälestise hävitamine või rikkumine on seaduse järgi keelatud.

Muinsuskaitsetööd korraldab Eestis Muinsuskaitseamet, kes teostab riiklikku järelevalvet mälestiste ja muinsuskaitsealade üle ning peab kultuurimälestiste riiklikku registrit.

Olulist osa muinsuskaitsevaldkonnas etendab Kultuuriministeeriumi juures tegutsev Muinsuskaitse Nõukogu. See koosneb vähemalt seitsmest liikmest, kellele annab neljaks aastaks kinnituse kultuuriminister. Muinsuskaitse Nõukogusse kuuluvad ülikoolide, teadusasutuste, ühenduste ja liitude esindajad ning eksperdid ajaloo, arheoloogia, etnoloogia, arhitektuuri, restaureerimise, kunsti- ja teadusajaloo alalt. Muinsuskaitse Nõukogu teeb ettepanekuid ja annab arvamusi kõigis muinsuskaitseadusest tulenevates küsimustes. Nõukogu seisukohad on soovituslikud Muinsuskaitseameti ja kohalike omavalitsuste muinsuskaitsetöös ning muinsuskaitse põhimõtete väljatöötamises.

Muinsuskaitsetegevuses on tähtis osa täita omavalitsustel. Valla- või linnavalitsus peab oma maa-alal asuvate kinnismälestiste üle pidama arvestust ning arvestama planeerimisel, projektide koostamisel ja kooskõlastamisel ning liikluskorralduse kehtestamisel kinnismälestistest ja muinsuskaitsealadest ning nende kaitsevöönditest tulenevaid muinsuskaitselisi nõudeid.

Lisaks ülalnimetatule omavalitsus:

- teeb Muinsuskaitseametile ettepanekuid kultuuriväärtusega asjade ajutiseks kaitse alla võtmiseks;
- kontrollib, kas mälestistega seotud töid tegevatel isikutel on kehtestatud korras väljastatud uurimis- ja tegevusload;
- kontrollib, kas mälestistega, nende kaitsevöönditega ja muinsuskaitsealal paiknevate ehitistega seotud tööd ja asjaomased projektid on kooskõlastatud Muinsuskaitseametiga;
- teeb Muinsuskaitseametile viivitamata teatavaks käesoleva seaduse rikkumise juhud, mälestisi kahjustavad muutused ja kultuuriväärtusega leiud;
- peatab mälestisi või kultuuriväärtusega leide ohustavad tööd ja muu tegevuse;
- täidab muinsuskaitseala põhimäärusest tulenevaid muid ülesandeid;
- järgib oma kohustusi täites muid muinsuskaitseadusest tulenevaid nõudeid.

Valla- või linnavalitsus võib muinsuskaitseadusest tuleneva muinsuskaitse korraldamise pädevuse anda üle mõnele valla või linna ametiasutusele. Lisaks ametiasutustele osalevad muinsuskaitsetegevuses omaalgatuse korras usaldusmehed, kelle õigused ja kohustused kehtestab kultuuriminister.

Seadus sätestab selle, kuidas kultuuriväärtusega asjad muutuvad ametlikeks mälestisteks. Mõnikord võtab Muinsuskaitseamet esmase sammuna taolise asja ajutise kaitse alla, et kindlaks teha selle mälestiseks tunnistamise vajadust. Sisuliselt kehtivad ajutise kaitse ajal püsikaitsega samad põhimõtted. Ajutise kaitse alla võib asja võtta üldjuhul kuni kuueks kuuks.

Nii kinnis- kui vallasasi tunnistatakse mälestiseks kultuuriministri käskkirjaga Muinsuskaitseameti eksperthinnangu alusel, kusjuures kinnisasja puhul on selleks vaja veel Muinsuskaitse Nõukogu ettepanekut. Samamoodi käib ka mälestiseks olemise lõpetamine. Nii vallas- kui kinnisasja puhul teavitatakse vastavaist toiminguid ka omanikku.

Kõigi mälestiste andmed kantakse kultuurimälestiste riiklikku registrisse ning kinnismälestise asukoht ja kaitsevöönd kantakse riigi maakatastrisse. Kõik kinnismälestised tähistatakse asjakohase tähisega, tähistada võib ka vallasmälestisi ja veealuseid mälestisi.

Mälestise säilimise eest vastutab selle omanik või valdaja, kes lisaks on kohustatud:

1. mälestist hooldama;
2. järgima seadusest tulenevaid kitsendusi;
3. teatama Muinsuskaitseametile ja valla- või linnavalitsusele mälestist kahjustavatest muutustest;
4. võimaldama muinsuskaitseametnikul või Muinsuskaitseameti volitatud isikul mälestist üle vaadata;
5. säilitama ja korras hoidma mälestise tähist;
6. teatama Muinsuskaitseametile mälestise pärimisest, piiratud asjaõigusega koormamisest või hoiuleandmisest.

Maakultuuripärandi riiklik kaitsmine

Praegu (seisuga 23.07.2011) on kultuurimälestiste riiklikus registris 27 850 mälestist. Poole neist moodustavad kunstiteosed (13 882), rohkesti on arheoloogilisi esemeid (6624) ja ehitismälestisi (5254), palju vähem ajaloomälestisi (1267) ning ainult mõned tehnikamälestised (87). Viimaste seas on 53 käsirelva, millele lisandub veel 11 suuremat sõjariista. Ülejäänud on valdavalt kitsarööpmelise raudtee vedurid, vagunid jms, pärit Lavassaarest, Türit ja Tallinnast.

Lisaks üksikmälestistele on registris ka 12 muinsuskaitseala. Nendest 11 on moodustatud linnade – Haapsalu, Kuressaare, Lihula, Paide, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu, Valga, Viljandi ja Võru – ehituspärandi säilitamiseks.

Ainulaadne on Tallinna lähistel Jõelähtme vallas paiknev Rebala muinsuskaitseala, mis loodi 1987. aastal eesmärgiga kaitsta ja säilitada sealset ajaloolist põllumajandusmaastikku koos selle koostisosadega (talud, külad, kinnistud ja kõlvikud koos nende ajalooliste piiridega) ning ajaloo-, arheoloogia-, kunsti-, loodus- ja tehnikamälestisega.

Maakultuur on mõistena ebamäärane, sest mingit ühtset maakultuuri pole olemas. Selle põhitunnus on välistav – see on „mittelinna“-kultuur. Teine küsimus tekib piiritõmbamisel linna ja maa vahel, sest näiteks alevid asuvad kahe vahepeal. Lõpuks – mõisad asuvad küll maal, aga nende kultuuris oli viimastel sajanditel kindlasti rohkem ühist linna- kui talupojakultuuriga. Samas mõjutasid mõisad maarahvast ja tema kultuuri ilmselt rohkem kui miski muu. Kõigele vaatamata on siiski võimalik ja otstarbekas välja tuua, millise osa moodustavad maal asuvad riiklikult kaitstavad mälestised kogu kaitstavast kultuuripärandist. Teiseks on huvitav teada, millise osa maakultuurimälestistest moodustab sealse põhielanikkonna – talurahva – kultuuripärand.

Maakultuuripärandist on praegu riikliku kaitse all 2536 mõisakultuuri näidist, 1887 kivikalmet, 1566 kultusekivi, 595 kirikumälestist, 178 ohvikivi, 108 ohvialikat, 79 koolimaja, 38 meiereid (neist 37 mõisa omad), 35 kõrtsi, 24 magasiaita, 15 maanteeilda, 11 postijaama, 9 ohvipärna, 9 talukalmistut, 8 hiit, 8 munakiviteed, 8 raudteejaama, 7 ohvritamme, 5 ohvimändi, 5 vallamaja, 2 paadilautrit, 4 pakkteed, 2 seltsimaja, 2 külapoodi, 2 pritsikuuri, 2 sooteed, 1 kool-rahvamaja.

Ootuspäraselt on mälestiste seas suures ülekaalus erinevad muinasasjad (arheoloogia), sest need võetakse vanuse ja harulduse tõttu eranditult kõik kaitse alla. Samas on neid ka mõneti lihtsam kaitsta ja säilitada kui näiteks ehitisi.

Teiseks äratub tähelepanu see, et märksõna „mõis“ esineb registris 2536 korral, „talu“ aga 279 korral ehk 9 korda vähem. Eriti teravalt tuleb kallutatud mõisapärandi kasuks välja siis, kui arvestame, et talusid on olnud Eestis ligi 140 000 ning mõisaid 2000 ringis. Põhjus mõisakultuuri nii võimsas eelistamises tuleneb eelkõige avalikest aru-

saamadest – pikka aega on väärtuslikuks peetud esmajoones kõrgkihtide kultuuri. Alles viimaseil aastakümneil on hakatud kultuuri mõistma avaramalt ning nägema ka tavaliste inimeste elulaadi ja lihtsate argiasjade väärtust.

Kultuurimälestiste riiklikus registris (<http://register.muinas.ee/> Kultuurimälestiste riiklik register) on kokku 340 erinevat taluehitist ja rajatist². Sealhulgas on kaitse all 67 aita, 59 tuuleveskit, 33 taluelamut (sh 2 Ruhnu pikkmaja), 31 vesiveskit, 25 lauta, 25 keldrit, 21 sauna (sh ka koos suveköögi ja sepapajaga), 20 rehemaja, 14 kuuri, 11 sepikoda (sh ka koos paarguga), 11 küüni, 7 kaevu, 7 mörrakuuri, 5 suvekööki (paargut), 4 kartulikoobast (ühes talus), 4 talli, 4 kuivatit, 3 vankrikuuri, 2 võrgukuuri, 1 suvemaja ja 1 silmukööki. Üheksa kaitse all olevat talu on seotud ajalooliste isikutega: C.R. Jakobson, J. Jung, J. Köler, A. Laikmaa, vennad Liivid, U. Masing, A. Reinvald, A.H. Tammsaare ja J. Tõnisson.

Maakonniti paiknevad kaitsealused taluehitised järgmiselt: Harjumaal 14, Hiiumaal 47 (sh 29 tuulikut), Ida-Virumaal 2, Jõgevamaal 0, Järvamaal 6, Läänemaal 13, Lääne-Virumaal 29, Põlvamaal 13, Pärnumaal 6, Raplumaal 1, Saaremaal 139 (sh 89 hoonet Koguvast), Tartumaal 4, Valgamaal 2, Viljandimaal 10, Võrumaal 0.

Seega asub kaitsealustest taluhoonetest tervelt 89 ehk üle veerandi Koguva külas Muhumaal. Mujal Eestis on riiklikeks mälestisteks tunnistatud ainult 251 hoonet, mis on kaduvväike osa kõigist taluehitistest, sealjuures pole Jõgeva- ega Võrumaal kaitse all mitte ühtegi hoonet.

2007. aastast tegutseva Eesti Vabaõhumuuseumi maa-arhitektuuri töörühma (tegutseb maa-arhitektuuri ja -maastiku programmi alusel) üks ülesandeid on olnud meie kultuuripärandi ühe kõige väärtuslikuma nähtuse – rehemajade – inventeerimine. Praegu on kultuurimälestiste riiklikku registrisse moodustatud rehemajade allregister (vt <http://register.muinas.ee/?menuID=rehemaja>). Praegu (seisuga juuli 2011) on sinna kantud andmed 417 rehemaja kohta. Sellesse registrisse kantud hooned ei ole riikliku kaitse all, vaid väärtuslike kultuurinähtustena üksnes arvele võetud.

Maaehituspärandi säilitamise seisukohalt on väga oluline ka omanike praktiline nõustamine, et vanad hooned säilitaksid hea tervise ning suudaksid rahuldada inimeste tänapäeva vajadusi.

² Tegelik kaitstavate taluehitiste arv on ligi 100 võrra suurem registris märksõnade „talud“ + „ehitismälestis“ all leiduvast (245) seetõttu, et paljudes nimetustes puudub sõna „talud“ (näiteks hulga tuule- ja vesiveskite puhul). Teiseks on ülalmainitud ajalooliste isikutega seotud talud võetud kaitse alla ajaloomälestisena.

SOOVITATAV KIRJANDUS

- Bobrov, A. 2010. Ida-Virumaa pärandkultuurist. 184 lk.
- Eespäev, J. jt. 2011. Põlvamaa pärandkultuurist. 128 lk.
- Eesti bioloogilise mitmekesisuse kaitse. 1999. Tallinn. 183 lk.
- Eesti Metsaseltsi kodulehekülg. [<http://www.metsaselts.ee/index.php/page,parandkultuur>]
- Eesti põllumajandus XX sajandil. I. Aastad 1900–1940. 2006. Tallinn. 394 lk.
- Eesti Põllumajandusentsüklopeedia. 1. köide. 1998. Tallinn. 343 lk.
- Habicht, T. 1977. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn. 303 lk.
- Ham, S. H. 2005. Looduse interpreteerija käsiraamat (koost T. Puura). Tallinn. 253 lk.
- Haunmann, A. jt. 2011. Tartumaa pärandkultuurist. 200 lk.
- Hellström, K (koost). 2001. Väärtuslike maastike määratlemine. Metoodika ja kogemused Viljandi maakonnas. Tallinn. 77 lk.
- Hellström, K (koost). 2002. Maastikuhoolduskavad ja maastikuhooldus. Tallinn. 105 lk.
- Jaanits, L, Laul, S, Lõugas, V, Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn. 461 lk.
- Jõgisalu, H. 2006. Vesiratta Talumuuseum. Tallinn. 248 lk.
- Kahk, J (toim). 1992. Eesti talurahva ajalugu. Tallinn. 655 lk.
- Kask, T. jt. 2010. Valgamaa pärandkultuurist. 142 lk.
- Keppo, J. 2001. Palkmaja ehitamine. Tallinn. 131 lk.
- Kirsel, A. jt. 2010. Võrumaa pärandkultuurist. 148 lk.
- Kivi, J. 2010. Lääne-Virumaa pärandkultuurist. 168 lk.
- Kukk, T, Kull, K. 1997. Puisniidud. Estonia Maritima 2/1997. Lääne-Eesti Saarestiku Biosfääri Kaitseala. 249 lk.
- Kukk, T (koost). 2004. Pärandkooslused. Tartu. 255 lk.
- Kultuurimälestiste riiklik register [<http://register.muinas.ee>]
- Kumari, E (koost). 1973. Looduskaitse. Tallinn. 835 lk.
- Kusmin, J. 2005. Pärandkultuur metsas, selle inventeerimine ja metoodika endise Läänemaa Velise valla näitel. – Akadeemilise Metsaseltsi toimetised XXI. Pärandkultuur Eesti metsades (toim T. Meikar). Tartu. Lk 23–50.
- Kusmin, J (koost). 2007. Raplamaa pärandkultuurist. Tartu. 174 lk.
- Kusmin, T., Erik, A. 2010. Pärandkultuur metsas. Kiidjärve-Kooraste. 56 lk.
- Laas, K. 2009. Kodu-uurija teejuht. 215 lk.
- Loorits, O. 1939-2001. Endis-Eesti elu-olu. I–IV. Tartu.
- Maran, T, Tüür K (koost). 2005. Eesti looduskultuur. Tartu. 431 lk.
- Muinsuskaitseseadus [<https://www.riigiteataja.ee/akt/121032011008>]
- Must, A. 2000. Eestlaste perekonnaloo allikad. Tartu. 344 lk.
- Mürsepp, K (koost). 1966. Kodu-uurija käsiraamat. Tallinn. 510 lk.

Neljandik, T. 2005. Pärandkultuur Kirikuküla maastikul Läänemaal. – Akadeemilise Metsaseltsi toimetised XXI. Pärandkultuur Eesti metsades (toim T. Meikar). Tartu. Lk 51–74.

Neljandik, T. 2005. Pärandkultuur metsas. Riigimetsa Majandamise Keskuse Nõva puhkeala. Tallinn. 36 lk.

Neljandik, T. 2007. Pärandkultuur metsas. Riigimetsa Majandamise Keskuse Oandu puhkeala. Tallinn. 60 lk.

Neljandik, T. (koost.). 2008. Harjumaa pärandkultuurist. 207 lk.

Näppo, E. (koost.). 2008. Järvamaa pärandkultuurist. 152 lk.

Palli, H. 1998. Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade. Tallinn. 50 lk.

Peterson, A. 2006. Eesti maarahva elust 19. sajandil. Tartu. 104 lk.

Põllu, K. 2005. Hiiumaa rahvapärane ehituskunst. Tartu. 366 lk.

Raid, T. 2005. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn. 255 lk.

Relve, H. 2000. Eesti põlispuud. Tallinn. 143 lk.

Rommel, M-A (koost.). 1998. Hiie ase. Tartu. 190 lk.

Ränk, A. 1996. Eesti etnograafiasõnaraamat. Tallinn. 251 lk.

Ränk, G. 1996. Vana-Eesti rahvas ja kultuur. Tartu. 173 lk.

Suitsutare 1-5. Eesti Vabaõhumuuseum. Tallinn. 1976-2010

Tarang, L. 2005. Eesti metsades leiduva pärandkultuuri olukorrast ja hoiust. – Akadeemilise Metsaseltsi toimetised XXI. Pärandkultuur Eesti metsades (toim. T. Meikar). Tartu. Lk 5–22.

Tarang, L. jt. 2007. Väike pärandkultuuri käsiraamat. Tartu. 152 lk.

Tarang, L. (koost.). 2007. Läänemaa pärandkultuurist. Tartu. 198 lk.

Tihase, K. 1974. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn. 380 lk.

Troska, G. 1995. Talunimed läbi aegade. Tallinn. 111 lk.

Troska, G, Viires, A (koost.). 2007. Eesti rahvakultuuri leksikon. Tallinn. 446 lk.

Vahtrre, L. 2000. Eesti kultuuri ajalugu. Tallinn. 182 lk.

Vahtrre, S. 1973. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858). Tallinn. 299 lk.

Valk, H, Kaasik, A (koost.). 2007. Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Tartu. 350 lk.

Varep, E, Maavara, V (koost.). 1984. Eesti maastikud. Tallinn. 184 lk.

Viires, A (toim). 1993. Muunduv rahvakultuur. Tallinn. 186 lk.

Viires, A. 2000. Puud ja inimesed. Tartu. 202 lk.

Viires, A. 2006. Eesti rahvapärane puutööndus. Tallinn. 295 lk.

Viires, A, Vunder, E (koost.). 2008. Eesti rahvakultuur. Teine, täiendatud trükk. Tallinn. 600 lk.

LISA. PÄRANDKULTUURIASJADE LOETELU

Kultuurmaastik

Muinasaegsed asulakohad
Muinasaegsed kalmekohad
Muinasaegsed rituaalipaigad
Muinaslinnused
Muinaspõllud

Ajalugu

Ajaloolised piirimärgid
Autasumaad
Kaitseliidu- ja skaudiobjektid
Maanteed
Maaparandusalad
Metsavennapunkrid
Mõisaarhitektuur
Muud mõisakultuuri näited: pargid, tiigid, kunstsaaed, kalmistud
Mälestuskivid
Pärandkultuurimärgid NL ajast: tootmishooned, siloaugud, piimapukid jmt
Raudteerajatised
Militaarobjektid
Geodeetilised märgid
Teetähised

Kogukond

Hauad ja hauatähised
Hiie- ja raviallikad
Hiied, hiiepuud, pärimustega puud
Kabelimäed
Kellatornid
Kiiged, kiigemäed
Katkukülaasemed
Katkusurnuaiad
Kivisillad ja -truubid, rippsillad
Koolihooned
Koolmekohad ja kivist ülekäigukohad
Kultusehooned
Kõrtsid
Külatänavad, karjatanumad
Köstritalud
Külavainud
Laadaplatsid
Lokulauad
Magasiaidad
Mantelkorstnad

Munakiviteed
Moonamajad
Pakkteed
Pao- ja pelgupaigad
Poed
Postijaamad
Pritsikuurid
Põliskülade asukohad
Põlispuud
Pärandkooslused
Pärimustega kivid, ohvri- ja kultusekivid
Rahvamajad ja seltsimajad
Ristimäed ja ristipuud
Soosillad
Talveteed
Vaestemajad
Vallamajad
Kabelivaremed
Kohanimed
Ühis- ja hädaabitööga rajatud objektid

Talumajandus

Asuniku- ja asundustalud
Heinaküünid, kuhjalavad
Kaevud, karjamaakaevud, kivilünad
Keldrid
Kiviaiad, tarad
Kivikangrud ja -ragud
Kuivatid
Laudad, tallid
Linaleoaugud
Põlistalukohad
Püstkojad ja maakojad
Rehemajad e rehielamud
Savihooned
Saunad
Sepikojad
Aidad
Taluäärberid ja teised elamud
Vabadiku- ja popsikohad
Viljapuuaiad
Väravad
Õuepuud

Tööstus

Elektrialajaamad
Jahi-, kalandus- ja mesinduskohad

Kruusa-, liiva- ja savikaevandused
Laevaehituskohad
Lautrid e. valgmad
Kiviraiumiskohad
Lubjaahjud ja lubjapõletuskohad
Meiereid
Meremärgid
Miiliaugud, söepõletuskohad
Paadikuurid
Paemurrud
Parvetuskohad
Piiritusetehased
Potase- ja klaasikojad
Raua- ja ookrileiukohad
Savitööstused
Tuuleveskid
Turbavõtukohad
Tõrvaahjud, tõrvaajamiskohad, tärpentiinivabrikud
Vesiveskid, veskitammid
Väikeelektrijaamad

Metsandus

Ajalooliste isikute rajatud ja uuritud puistud
Ajaloosündmuste, traditsioonidega seotud puistud
Eriotstarbelised puistud
Erikasutusega puistud
Erikoosseisuga katsekultuurid
Erilaadselt rajatud puistud
Käbikuivatid
Metsakasvatuse objektid
Metsaestakaadid ja saeveskid
Metsakuivenduskraavid
Metsistunud pargid
Metskonnahooned
Metsataimlad
Metsateed
Silmapaistvad puistud
Silmapaistvad võõrliigipuistud
Tuletõrjeveevõtukohad metsas
Tulevalvetornid
Vaigukogumispunktid
Vahtkonnakordonid
Metsakorralduse jäljed

